

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 78
(18811)

2016 чылдың
июль 14
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Дүүн · Бөгүн · Даарта ·

ХӨМҮР ДЭЭШ КОМПЕНСАЦИЯ

Көдээ чурттакчыларга социал дуза хевирлеринче хөмүр, ыяш база электри энергиязы дээш чарыгдалдарга компенсация бээр шиитпирни 2016 чылда кириген. Ону көдээ черде ажылдап-чурттап турар башкылар — орус дыл болгаш математика башкылары, беш болгаш оон хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер алыр.

«Суурларда 5-тен хөй ажы-төлдүг бүлгө деткимче көргүзөр дугайында шиитпирни июль 8-те, байырлал хүнүндө, тээп алдывыс! Оларга кыжын халас хүмүнү тускайлаар. Тывалар черле хөй 10-дан эвээш эвес ажы-төлдүг чораан. ычангаш күжүвүс ында. Бөгүн олар эң-не ажыг болгаш турум өг-бүлелер-дир. Чирек кылдыр Мугур-Аксында боттарының өскүс — 12 ажы-төлдү азырап турар өг-бүлени хамаарыштырып болур. Ужур-чууларды кадагалап чоруурувус. Шак ындыг өг-бүлелерниң ачызында туртунуп, ажыл-агый сайзырап, чурттап хайныгып турар» — деп, Шолбан ара-оол социал четкилерде бижээн.

Социал төлөвилелди республика джединден акшаландырат. Акша-реңгини алган кижилер социал дузаны суур сорулгага чарыгданын шынзыт-чектерин октябрь 25-ке чедир чагырга-ринге дужаар.

ТЫВА ОРКЕСТР ДЭЭДИ ШАҢНАЛДЫ ЭККЕЛГЕН

2016 чылдың июль 1-3 хүннеринде поляк Лобез хоорайга XX Бүгү-делегей фестивалына үрер хөгжүмнүн, хөгжүмчүлөрдүн конкурзу база эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Фестивальга Белоруссия, Сербия, Германия, Польша, Литва база Россиядан 6 коллектив киришкен. Тыва Республиканың Чазаның Үрер хөгжүм оркестри Россияны бедик деңгелге төлээлээн.

Лобезке олар аъттыг көргүзүгден тээш, элээн каш номерлерни бараал-хан. Тыва оркестр «Марштап чоруур эстрлер», «Плац-чыскаал», «Сценада черт» номинацияларга бирги черлер-тээлээн.

Бистиң хөгжүмчүлөрис Польшадан шаңналдарлыг эвес, а Польша, мания, Сербия база Белоруссияның ээлери-биле ажыл-агыйжы керээлер-тээп чанып келген.

ЮЛЬ 14-ТЕН 17-ГЕ ЧЕДИР — «УСТҮҮ-ХҮРЭЭ»

Бөгүн дириг хөгжүмнүн болгаш үдүлгениң «Устүү-Хүрээ» Бүгү-делегей фестивалы эгелээр. Ол адаана хоорайга июль 14-тен 17-ге чедир болуп эртер. Бо чылын фести-валь Тыва Арат Республиканың 15 чылынга, Тываның хүндүткел чылынга тураскааттынар.

«Устүү-Хүрээ-биле» чергелештир 15-те Чөөн-Хемчик кожууннун Наа-байырлалы база болур.

НАЙЫРАЛДЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Тыва аян-чорукчулар Моолдун Кызыл-Арт оазазында.

(Уланчызы. Эгези № 77
«Шын» солунда.)

Хубсугулдун турисчи баазаларының бирээзинге дыштанылгавыстың үезинде бистиң-биле кады чоруур аян-чорукчуларывыстың бирээзи, Афган дайынының киржикчизи, аңаа дайыл-дажып тургаш, зрес-дидим чоруун көргүскен, Совет Эвилелиниң шаңнал-макталдарының эдилекчизи, Виктор Сурагович Оюн мындыг солун чугааны кылды:

— Бистиң республиканың дыка хөй чурттакчылары сөөлгү үеде «Чойган» аржаанынга барып дыштаныр апарган. Олар Россияның ишти-биле чорааш, ниитизи-биле 2 муң 500 хире километр эрткеш, «Чойган» аржаанынга 3-4 хонгаш, арай боорда чедип турарлар.

А бо бистиң эртип келген оруувус-биле чортар болза, ол аржаанга чедир хөй-ле дизе, 1 муң ажыг километр эртер чер-дир. Ынчангаш «Чойган» аржаанынче даштыкы паспорттар кылдыртып алгаш, Моолду таварып чоруур болза, акша-төгерикке-даа камналгалыг, акы-дуңма моол чоннун амыдырал-чурт-талгазын база көрүп алыр аргалыг апар-ышкажыл.

Ынчангаш 2-3 УАЗ маркалыг машина-

лар дугуржуп алгаш, Моол таварып чоруп болурунун бүгү аргалары бар-дыр. Бир машинаның орукка аай-дедир чоруурунун бензинин садып алырынга 24 муң хире акша херек. 4-5 кижик октажырга, бир кижиден-не 5 муң акша херек ышкажыл — деп, ол чугаазын түңнөй аарак төндүрдү.

Шынап-ла, ол чугаада кончуг ханы утка барын билип ордум. Бистиң автомо-бильдер-биле Моолче аян-чоруувустун сорулгаларының бирээзи-даа ол. Ук чурту таварааш, Тываның, Россияның аян-чорукчулары Моолче автомобиль-дерлиг аян-чорукту кылгаш, туризмниң чаа маршруттарын ажыдары-ла болгай. Моол таварааш, Кыдат Улус Республи-каже улаштыр орук-биле ол чурттуң Иш-тики Моолунче болгаш өске-даа төөгүлүг черлеринче автомобильдиг туризмни ажыдып болурунун бүгү аргалары барын херек кырында көрдүвүс ышкажыл.

Тываның Тожу, Тере-Хөл кожууннары-биле кызыгаарлашкак Моолдун девискээ-ринде чурттап чоруур тываларга барып ужуражыр улус бар апарза, бистиң авто-мобильдер-биле эрткен оруувус кончуг таарымчалыг.

Хубсугул аймактың тывалары шаг-төөгүдөн ол-ла черге чурттап чораан, а Тожунун болгаш Кунгуртугунун чам-

дык тывалары Тывага болуп турган болушкуннарның уржуундан ынаар көшкен.

Олар төрзэн черинде дөргүл-төрелдери-биле харылзаазын үр-ле үспейн, аргыжып, аалдажып чорааннар. Оларның үр-салгалы ам-даа аразында аралашпышаан деп чугаалап болур. Ооң херечизи — Моолдун Хубсугул ай-макта Цаганнуур сумузуунун тывалары төрелдери-биле ужуражыр дээш, Тывага доктаамал кээп турар.

Улуг назылыг улустар бурганнап чоруй барган, аныяк-өскен аразында аргышпас-таан. Моолдун болгаш Россияның эрге-чагыргалары ийи чуртта чурттап чоруур төрөл тывалар аразында харылзажып, чаңгыс ук-салгалын салбас болзун дээш, оларны ужураштырып турар апарганын эки билир бис. Ынчангаш бистиң изеп каан оруувус оларга база улуг дөмөк бо-луру чугаажок.

Тываның болгаш Моолдун дөргүл-төрөл тываларын аразында аргышты-рар, ук-салгал харылзааларын үспес дээш ап эгелээн хемчеглер, ылаңгыя аныяктарның мурнунга эртем-билигже болгаш амыдырал-чуртталгаже делгем орукту ажыдары чугаажок.

(Уланчызы 3-кү арында.) ➡

• Хүннүн медээлери

ТӨРЭЭН ЧЕРИҢ ӨӨРЕН

Найысылалда ТывКУ, ТР-ниң Чазааның бажыңы, Статистика эргелели турар ол кудумчунун адының төөгүзүн билир кижилер ховар дээрзин чоокта чаа эскердим.

Чүлдүм кудумчузун хувискаалчы, ТАР-ның көскү күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызы Адыг-Түлүш Чүлдүмге тураскаадып адаан.

Ол Улуг-Хем кожуунда Эжим деп черге 1900 чылда арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Албан-езузунун документилери езугаар ооң төрүттүнгөн хүнү 1900 чылдың июль 17.

Адыг-Түлүш Чүлдүм бичии-зинден хөлөчиктеп өскөш, бижик-билигге сонуургалдыын көргүзүп, эрги моол дылды боду шингээдиң алган. Ол шору эр апаргаш, Шагаан-Арыгга чурттап турган орус дарган кижиден Ленин, Октябрь дугайында дыңнааш, Эжим, Демир-Суг, Шагаан-Арыг болгаш Чаа-Хөл араттарының аразына суртаал ажилын боду чорудуп, бөдүүн чон дарлакчыларга удур катыжарынче кыйгырып турган.

Аңаа ооң-биле чаңгыс үзөл-соруктуг араттар катчып, 1921 чылда Шагаан-Арыг хоорай чанында Даг-Ужу деп черге кыдат болгаш ак гвардейжи солааннарны чылча шаварынга кончуг улуг үлүүн кириген. 1925 чылда сумуга ол идепкейлиг аныяктарны чыып, аревэни тургускаш, ооң секретары болу берген. Ол-ла чылдың төнчүзүндө ол Тываның

революстуг улусчу партиязынын Улуг-Хем кожуунда комитетинге ажилдай берген.

1926 чылда ТАРН ТК-ның чанынга партия школазынга өөрөнгөш, Тываның Аревэзиниң Улуг-Хем кожуунда комитетиниң секретары кылдыр томуйлаткан. Адыг-Түлүш Чүлдүм ТАРН-ның VIII съездизинге ТАРН ТК-ның политбюро кезигүнүгө соңгуткан. Удаваанда ТАР-ның Биче хуралының даргазынга соңгуткан. Ол албан-дужаалга чуртталгазының сөөлгү хонуктарына чедир азы тодаргайлаарга, 1933 чылдың октябрь 6-га чедир ажилдаан. Тываның төөгүзүгө база бир балалбас исти арттырган хувискаалчы аар аарааш, 33 харлыында мөчөөн. Ону Кызыл партизаннар кудумчузунда акы-дуңма чевегде хөөржүткен. Ооң адын эдилээн кудумчу ол чевегден ырак эвес черде эгелээн.

Айнаа ТЮЛЮШ.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ МААДЫРЫ — МАКАРЕНКО

Совет Эвилелиниң Маадыры Николай Николаевич Макаренко бөгүн 96 харлаар турган ийик. Ол Кызылга бир дугаар совет школага өөренип турган.

1940 чылда ол шериг албанынче аъттангаш, Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннериндэн эгелеп дайылдажып эгелээн. 1943 чылда артиллерия шерии-биле блокадага турган Ленинград чанынга фронтуга келген.

Дайын соонда, Абаканга Тываже эртип бар чыткан эштеринге таваржып, ойнап өскөн черлериниң дугайында чугааларын сагынгаш, ол Кызылга чедип кээрге, Тываның шериг ко-

миссариады Совет Эвилелиниң Маадырын чылыг уткуп алган. Тоха дарга: «Бис сени Маадыр кылдыр кижизиткен бис, чанып кел. Тываның хөгжүлдөзү дээш ажилда» — дээн.

Николай Николаевич чүгле дайын-чаага эвес, тайбың ажил-ишке база шылгаралын бадыткап, хөй удаа депутат кылдыр соңгудуп, пенсияже үнгөш безин, хоочуннар чөвүлелин удуртуп ажилдаан.

1995 чылда Кызылдың 15 дугаар школазын Совет Эвилелиниң Маадыры Николай Николаевич Макаренкоң ады-биле адаан. Школада ооң хөрек тураскаалын тургускан.

Антонина МААДЫ.

ХҮЛҮМЗҮРҮГ ЫРАВАЗЫН

Удавас Тываның Кадык камгалал яамызының юбилейи болур. Өг-бүлениң, кады чыдып эмнедип турганым аарыг улустуң мурнундан ак халаттыг кижилерге аар-берге ажил-ижинге чүгле чайыналчак чедишкиннерни, эртем-билини, дуржулгазы улам бедип, ачы-буянын чонунга бараалгадырын улам чылавышаан, арнындан хүлүмзүрүг кажан-даа ыравазын деп йөрээр-дир мен!

Ажыл-агыйым, аал-ораным ырак-узак, машина четпес, хем-далай, арт-сыннар кечер черде болгаш, өй-шаанда эмчиге хынадып турар арга-шинең чок, ынчангаш аргажоктуң кырында аарыг ханылап, туруп шыдавас

апаргаш, эмчиге келген мен.

Виталий Владимирович Сенди — Республиканың туберкулезка удур диспансериниң сөөкчүс салбырының эргелекчизи. Мени катап-катап кезишкннер кылып тургаш, тургузу эмнеп каан эмчим ол. Ооң удуртуп турар салбырының ажилдакчылары черле ажилынга зрес-кашпагай, аарыг улуска эвилең-ээлдек чорду. Кады ажилдап турар кезер эмчи Шолбан Олегович Саган-оол, эмчи сестралары: Р.М. Хаваа, Ч.К. Хертек, Л.Д. Эр-тине, А.А. Монгуш, санитарлар: А.Т. Монгуш, Т.С. Даспаяк оларга чылыг хамаарылгазы, сагыш човаашкыны дээш мөгеер кижидир мен.

М.М.КААЗУТ,

Чаа-Хөл кожуун, Ортаа-Хем.

Өвүр кожуунда — губернатор төлевилелдер

• «Инек — чемгерикчи мал»

БУЯННЫГ ЭГЕЛЭЭШКИН

Барык-ла 8 муң чыгыгы чурттакчылыг Өвүр кожуун республикада база эки көргүзүлгелерлиг кожууннарның бирээзинге хамааржыр. Кожуунда 138,5 муң баш шээр мал, 14,5 муң баш бода малды чурттакчылар тудуп турар. Буянын чаа эгелээшкин — губернатор төлевилелин чон өөрүшкү-биле уткуп алган.

Хөй ажы-төлдүг, чединмес байдалдыг өг-бүлелерге дуза кадар төлевилелдин адын «Инек — чемгерикчи малым» деп адааны база онзагай. Шынап-ла, чаңгыс бызаалыг инек өг-бүлени сүт аймактыг чемнер-биле чедер болгаш артар кылдыр хандырып шыдаар болгай. Төлевилелге үштен эвээш эвес ажы-төлдүг, социал байдалының талазы-биле боттарың долзуу-биле хандырып шыдавайн чоруур өг-бүлелерге дуза кадары көрдүнгөн. Кол-ла сорулгавыс — оларны хуу малдыг болдуруп, сүттен янзы-бүрү ак чем аймаа-биле хандыртынып, артыкшылдыын садып-саарып болур аргалыг болу бээрин боттандыраары. Ооң бир сорулгазы мал тудуп эгелээн өг-бүлелер ажы-төлүн малга ынак кылдыр, ону азыраарының ажилдарына өөредир.

Өвүр кожуунуң чагыргазы «Инек — чемгерикчи малым» губернатор төлевилелинге киржи-биле хөй уруглуг болгаш социал байдалы берге 279 өг-бүлени кожуунуң суурларына хөй-ниитиниң калбак хуралда-

рынга сайгаргаш, оларның аразындан 18 өг-бүлени шилип алган. Шилилгени кылыры бөдүүн эвес болган. «Төлевилелге киржир күзөлдиг кордакчы бүрүзүнүң бажыңнарына чедип, оларның өг-бүлезинде кандыг байдалдын көрүп, келир үеде мал азыраарының талазы-биле күзөлдериң билип алырын оралдашкан бис. Ооң түңнелинде ниити даңзыдан хөй уруглуг, эвээш орулгалыг 18 өг-бүлө шилилтинген. Ол дээрге 3-тен эвээш эвес ажы-төлдүг, амыдыралы берге байдалда, боттарының амыдыралын экижидер күзөлдиг өг-бүлелер. Кажак-хораа тудуп алыр аргазы бар бе дээш, оларның кодан-девискээрин база көрдүвүс. Эң кол чүүл — оларның мал-маган азыраар күзелениң барын барымдаалаан бис» — деп, суур чагыргазының даргазы Сергей Даш-оолович дыңнаткан.

Сайгарылганың түңнелинде суму бүрүзүндөн 3 өг-бүлө төлевилелдин киржикчилери болганнар, артканнарын дараазында оочурга тургускан. Бызаалыг инекалырын күзээр кижилер хөй болган. Ынчангаш немей суму бүрүзүндөн 1-1 өг-бүлени Өвүр кожуун чагыргазының деткимчези-биле «Хойлуг кижик — каас, инектиг кижик — тодуг» деп кожуун девискээринге боттанып турар төлевилелге киришти-рер деп шийтирилээн. Хууда мал-маганның сайгарлыкчылар болгаш кожуун девискээринде күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери боттарының изиг

күзели-биле төлевилелдин жикчилеринге боттуту чедирер болганнар.

Суму чагырга даргазы социал политика талазында оралакчызы Алды-Дадаровнаның чугаазына алырга, «Инек — чемгерикчи малым» губернатор төлевилелин киржикчилеринге кажак-дарына суму бүрүзүндө болгаш Аныяктар чөвүлө дуза кадар кылдыр шийте Өвүр кожуун чагыргазы талаш алгаш, суму бүрүзүгө торларны томуйлаан. Хөй төлдүг өг-бүлелерге тудуриалдарын эки тура-биле сайгарлыкчылар база бар.

Төлевилелдин бир негизги — малды көдээже чоруту боттарының чурттап турар девискээринге азыраар уруглуг Ийи чыл болгаш баштайгы бызаазын дараазында оочу киржикчилерге дамчыдып Инек тудар кажак-хорааны жикчилер болгаш тус чөвүлө чагырга черлери харыы кылдыр көрдүнгөн турган кожуунуң өг-бүлөгө болу уругларга ачы-дуза чедир төвүнүң специалистери со-дыг керээлерни 18 киржикчи-ле чарган. Киржикчилерини тудар кажак-хорааны май айд кылдынып доостунган. Инек үеде кожуунда 9 өг-бүлө туду алган, а арткан 9 өг-бүлө инектерни чедирип бээр о низастыг ажилдар чоруту турар. Чаагай сеткилдиг, бу-ныг эгелээшкин хөй кижик өөрүшкүнү хайырлазын!

• «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»

ӨВҮРДЕН 6 КИРЖИКЧИ

Өвүр кожуунга бо чылдың январь айның дыштаныр хонуктарында «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлевилелинге киржир күзөлдиглер аразындан 6 киржикчини шилээн. Олар Солчур суурдан Айдың Николаевич Кара-Сал, Саглыдан Чиңгис Хүлер-оолович Ооржак, Дус-Дагдан Алдын-Сай Улаан-Мергенович Одай, Чаа-Суурдан Сыгыт Байыр-оолович Серээ, Сарыг-Хөлдөн Начын Миронович Маадыр-оол, Хандагайтыдан Чоргаар Николаевич Куулар болган.

Салдыгнан негелделер езу-гаар чер хөлөзилээриниң документилерин чыып долдургаш, улусчу банк-биле, ыяш белеткээринге дуза кадар дээн хуу сайгарлыкчылар-биле керээлер чардынган. Өвүр кожуун

чагыргазы кыштаг тудуунга ажылгаар ыяшты Чөөн-Хемчик кожуунуң арга-арыг харыылаар албан чери-биле чугаалажып алган.

Июнь 30-ниң байдалы-биле алырга, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлевилелиниң 6 киржикчилериниң кыштаг тудар ыяштары белеткеттинген, турлагларже 100 хуу чедиртинген. Амгы үеде киржикчилериниң мал тудар кажак-хораа доозулган. Ооң-биле чергелештир чурттаар бажың тудар ажилдар чоруп турар. Бажыңның дерт ханазын тайгага-ла белеткеп кылган болгаш, бажың тудар ажилдар дүрген доосту бээр дээрзинге бүзүрел улуг.

Өвүр кожуун чагыргазы ажыл чоктар даңзызында бүрүткеттинген 5-5 хамаатыларны, суурларның чурттакчы чонунуң база өске-даа албан-черлериниң ажилдакчыларын

кыштаг тударының ажилда дузалажыры-биле эвээш дээн. Дыштаныр хонук Өвүр кожуун чагыргазы ажилдакчылары боттары кыштагларже чедип, а агыйга шефчи ажилдары рудуп турарлар.

Бо хонуктарда 6 киржикчинин мал садып алыр агар саннарынче шийитинген. Ынчангаш «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» бүдүрүлгелеринден болган Ондар, А.Ч. Монгуштуң агыйларындан мал садып ажилдар уламчылап тудар Чазаа Даргазының бо оң төлевилели көдээ черлер сайзырадырынга, ажыл чурттаар оран-сава чок аныяктарга улуг дуза болу дээрзин өөрүшкүнү хайырлазын!

Аялга ЧЫ

НАЙЫРАЛДЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Хубсугул хөлдүн эриинде өглерден турагустунган туристчи бааза.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Оолче аян-чорувустун хүнүндө Хубсугул хөлдүн аяндында туристчи баазадан ш. Мөрөн хоорайны таван. Моолдун ийги улуг хоо-Эрдэнэтке келгеш, кезээ Баторга чедери болган. Разының ниити хемчээли кире километр. Эки чүвези, улук чурттуң найысылалынга асфальтылыг.

Нчалза-даа орукту ажыгы дээш, 3 аңгы эрттирилге машинаның марказының биле орук өрттөн төлөп увус. Бистиң акшавысче идерге, ортумаа-биле 150-кире акша. Орук дургаар чингил, улуг ойбактарлыг ер ховар таваржыр чораан. Эрдэнэт хоорай Моолдун Ор-аймааның төвү. Ук аймакта хил-биле 85 муң чыгыгы ки-урттап турар. Оларның 81 Эрдэнэт хоорайда болду. Нат чес-молибден бүдүрүп ериниң талазы-биле Азия эң-не улуг комбинаттарның эи. Ол чылда 330 муң тон-с-молибден концентрадын түндүргеш, Япония, Кыдат, стан, Швейцария болгаш же садып үндүрүп турар. ан-Батор хоорайга кезээ бергенде чедип келгеш, алар бажынын тып ал-ашиналарывысты херим де бир черге мөөңөп каш, 6-дан 8 кизи чыдар берге чыдып алгаш, аш-исти кылып чип, чунуп-нып алгаш, орукка шы-рупканывыска алзыпкаш, на уду бердивис.

Моолдун найысылалынга руувусту чурттуң төөгүлүг инден эгеледивис. Улан-

продуктуларының 90 ажыг хуу-зун Россиядан садып ап турар. Чурттуң иштинде 29 күрүнениң дээди болгаш ортумаа тускай өөредилге черлери, 40 хире хуу университеттер, институт-тар ажылдап турар. Моолдун чурттакчыларының 94 хуузу сарыг шажынның, буддизмниң чүдүкчүлери, талалакчылары. Чурттуң адын 1924 чылдан 1992 чылга чедир Моол Арат Рес-публика деп адап турган. А 1992 чылдан бээр Азия диптиң төвүндө чыдар күрүнени, Мон-

ажылдап, өөренип турган.

XX вектиң 30 чылдарында ол хүрээни чурттуң өске-даа черлеринде хүрээлери-биле катая хагган. 1949 чылда сарыг шажынның чурукчуларының дилээ-биле ук хүрээни катап ажыткан. Ооң соонда чылдарда хүрээниң девискээрин чаартып, улуг тудуг ажылдарын чоруткан.

Үш катап туткаш, хүрээни 20 вектиң эгезинде тудуп дооскан. Ооң эң-не үнелиг, ыдык чүүл кыл-дыр кадагалаттыг эртинеэи 26 метр бедик Авалокитешвара деп Будда бурганның алдын-биле чайырлап каан овор-хевири болур. 26 метр бедик бурганны тударынга 45 кил алдын, 56 кил мөңгүн болгаш 400 ажыг үнелиг дашты ажыглаан.

1970 чылдан бээр Гандан хүрээинде сарыг шажынның Академиязы ажылдап турар. Ооң библиотеказында 50 муң ажыг эң-не үнелиг судурлар, номнар, дептерлер кадагалат-тынып турар. Амгы үеде Гандан хүрээниң ниити девискээрин-де 1 муң хире ламалар ажылдап, чурттап, өөренип турарлар. Ол хүрээде бистиң республика-дан чоруткан аныяк хуурактар өөрөнгөш, буддизмниң мөңгө өөредилгелерин шигээдип ал-гаш, чанып кээп турарлар.

Улан-Баторнуң төп рыногунга

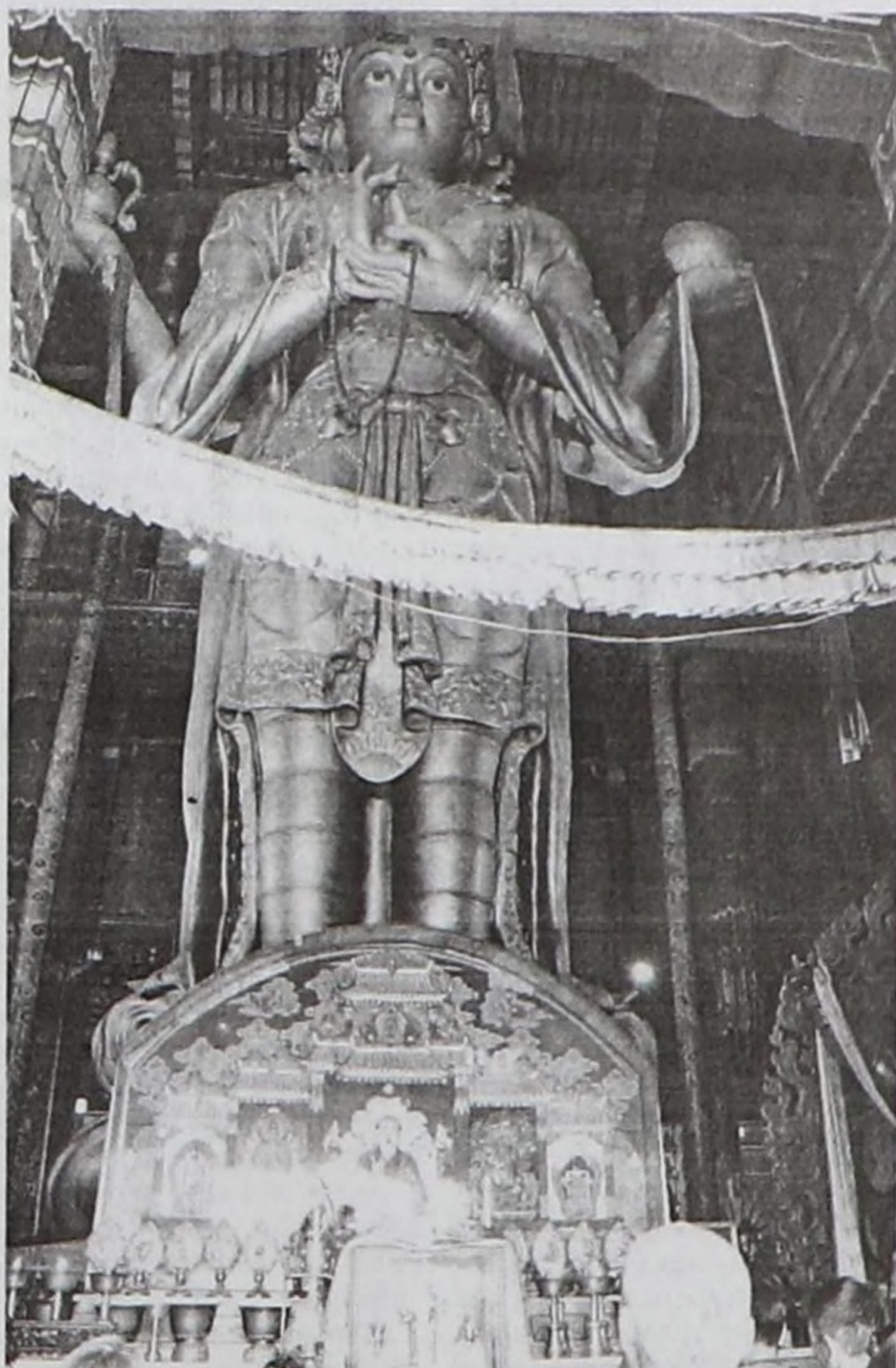

Чаны урянхай арга-биле адып өөренип турары.

Батор хоорайда амгы үеде 1 мил-лион ажыг кизи турум чурттап турар. Оларның 50 ажыг хуузу өглерде чурттап турар. Хоо-райның девискээринде 9 район бактаап турар. Улан-Батор Хэн-тэй сыннарындан агыл баткан Туул хемниң кыдында турар. Хоорайның дөрт талазын Богда-Хан, Баяндзурх, Сонгинохайрхан болгаш Чингэктэн деп даглар бүргөп алган турар.

Девискээр талазы-биле алыр болза, Моол делегейде 18-ки черни ээлеп турар. Ол дээрге көшкүн чоннарның карах четпес ховуларлыг, улуг-улуг хөлдөрлиг, элезинниг бүүрелчиннер-биле шыптыг кайгамчык чараш ораны-дыр. Моолда чурттап турар чоннуң 85 хуузу моолдар, 7 хуузу казахтар болгаш өске нацияның чоннары. Оларның аразында тываларның саны база эвээш эвес.

Моол делегейиң 80 ажыг чурттары-биле садыглажыш-кынны чорудуп турар. Нефть

26 метр бедик Авалокитешвара бурганның овор-хевири.

голия деп адай берген.

Моолдун найысылалынга аян-чорувусту Улан-Баторнуң дал ортузунда бедигээш черде турар Гандан хүрээинден эгеле-дивис. Ол хүрээниң адын Тибет чуртунда шак-ла ыңдыг хүрээниң ады-биле адаан. Ол ам Моолдун эң улуг хүрээзи. Ук хүрээниң та-ваан 1838 чылда салган. Ол үеде хүрээни ыяштан кылгаш, дээви-рин алдынап каан турган. Ооң девискээринге ниитизи-биле 14 муң хире ламалар чурттап,

чедип, барааннар өрттөн бисти-биле деңнеп көөрүвүске, аш-чем, үлетпүр барааннарының өрттөн бистиңге көөрдө чиик деп чүвени эскердивис. Хоорайның кудумчуларында маңап турар машиналарның хөй кезии япон марканың машиналары деп чүвени эскерип чордум.

(Уланчылыг.)

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Салгалдар дугайында

МАНЧҮРЕКТИҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

Манчүрек — шаг-төөгүдөн бээр малчыннарның турлаа бол-ган чараш бойдус чурумалдыг, чайлагларлыг, күзөглерлиг каас-шиник тайга. Харын-даа ында хем адаанда кыштаглар безин бар болдур ийин. Тыва кижиниң амыдыралы мал, чер ажылы-биле тудуш. Амгы үеде ук ажыл-агыйлар улам сайзырап, делгем болгаш ойттуг Манчүректин чай-лагларында малын семирткен хоочун-даа, аныяк-даа малчын-нар хөй апарган.

Бистиң Алдан-Маадыр сов-хозувустун сайзыралыга бот-тарының күш-ажылчы үлүүн кирип чораан малчыннарның, тараажыларның орун ам ажы-төлү солуп, эгээртинмес эрэн-шокар малдың элери аныяктар апарганы өөрүнчүг.

Маңаа каш чижектен ки-рип көрейн. Хөрек долу орден, медальдарлыг мурнакчы мал-чын Өктек-оол Борбашынович Монгуштуң — оолдары Омак, Орлан-оол Монгуштар ада-ие-зиниң ажыл-ижин уламчылап, кыжын Чиңге-Сайырга, а чайын Өргелиг-Хавакка малын чайла-ладып чоруурлар.

Тыва Республиканың алдар-лыг малчыннары Чуруш Аныян-овна, Боуяк Бугажыкович Ооржактарның оолдары муңчу малчын Эрес Ооржак, Очур Ооржак, чылдың-на хөй тарааны тарып, малды өстүрүп чоруур Шолбан Ооржак алышкыларның ажыл-ижи кожуунда мактал-дыг. Ольга, Александр Ооржак-тар дуңмаларыга дузалажып, оларның-биле кады чайлап, кыштап чоруурлар. Олар база-ла алдарлыг малчын Серен Аныян-ович Ооржактың ажы-төлү.

Мурнакчы малчын Чаңгаа Ондарның оглу, муңчу малчын Буян Ондар — республикада билдингир апарган, ооң күш-ажылын ТР-ниң Чаззаа үнелеп, республика Наадымынга ийи чыл улаштыр өг-биле шаңнаан.

Мурнакчы малчыннар, Ал-дан-Маадыр сумунуң хүндүлүг чурттакчылары Александра, Көшкен-оол Монгуштарның оол-дары Кудус-оол, Ай-Демир Мон-гуштар дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа ажы-төлү-биле дем-нежи, малын малдап чоруур хоочуннар бисте бар. Оларга алдарлыг малчын Оюмаа, Тарыс Ондарлар, Ольга, Владимир Ондарлар, Шолбан-оол Ондар, Дарда, Хуна Ооржактар хамаар-жыр. Малчыннарның өдзөн коп-тарып, суген-ширбилин кыл-чып, хоюн кыргыр ажылдарга Алдан-Маадыр школазының үстүкү классчылары, школаның ажылчыннары, башкылары де-мин кадып, дузалажып турар-лар. Суурувуста аныяктарның хөй кезии мал ажылынче хаара туттунуп турары кончуг өөрүнчүг. Оларның чижээнге дараазында аныяк оолдар хамааржыр: Ру-дольф Ооржак, Юрий Ооржак, Каң-оол Ооржак, Шораан Оор-жак, Али Монгуш, эрес-кашагай кыс Аяна Монгуш, Аңчы Сарыг-лар, Каң-оол Сарыглар, Мерген Сарыглар, Шолбан Ондар, Эрес Ондар, Аяс Куулар. Олар мал ажылындан аңгыда сумунуң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кижип чоруур.

Зоя МОНГУШ,
хоочун башкы.

Алдан-Маадыр суур.

Өрттөнгөн хүрээниң чүгө ортузунда баганазы енмейн артып калган. Ынчангаш амгы үеде ол ба-идыктыг чер апарган.

Чайның башкы айы алды айда Тывада оваа дагылгаларын чон кидин түлүк эрттирип эгелзэн. Тыва улустуң амгы салгалдары аймак-сөөк бөлүктөр аайы-биле өзгелериниң чурту болур ыдыктыг черлеринге оваа дагыыр бурунгу езу-чаңчылын сөөлгү чылдарда идепкейлиги-биле эгидип эгелзэнин амыдырал бадыткаан. Тыва Республиканың Чазааның 2015 чылды Езу-чаңчылдар чылы, 2016 чылды ооң уланчызы Хүндүткел езулалының чылы деп чарлаанының боттуг херечизи кылдыр ук езулалдарны утка-шынарлыг эрттирерин чедип алыры – кол сорулгаларның бирээзи.

Өзгелерниң ыдыктыг черлерин дагыыр бурунгу сүзүк-чүдүлгениң чүгле шажынчы эвес, амыдыралчы ханы утка-зы – бойдушту хумагалап камгалаары, төрөл бөлүктөрнү, бүгү чонну бир-дем каттыштырып эвилелдээр, улугларны хүндүлээр, бичиилерни деткири. Ук езулалдарның амгы үеге чедир уттундурбайн чоннуң угаан-медерелдеринде, сагыш-сеткилинде кадагалаттынып арткан ужуру-даа ында.

Тыва улустуң бойдушту бурганчыдып диригжидер бурун сүзүк-чүдүлгениң, езу-чаңчылдарының быжыг дазылдынының бир кол херечизи – аас чогаалы. Ынчангаш бо чүүлге Тес девискээриниң чонунуң ыдыктыг черлериниң – хемнер, хөлдөр, дагларның – ооң аразында ылаңгыя ыдыктыг дагларның дугайында бурун чугаалары-биле номчукчуну таныштырыксадым.

Бурунгу чугаалар (орус Эртемеде «несказочная проза» деп адаар) дээрге тыва улустуң аас чогаалында тоолдардан аңгыда калбак тоожулап чогаалдарының ниити ады болур. Оларга бурун-чугаа (миф), тоолчургу чугаа (легенда), төөгү чугаа (предание), солун чугаа (устный рассказ) деп жанрлар хамааржыр. Бо жанрларны бот-боттарындан аңгылап ылаа-ры элзэн нарын. Ындыг-даа болза оларның кол ылгавыр демдектерин бөдүүнү-биле тайылбырлаарга мындыг. **Миф дээрге** чер, дээр, сылдыстар, октаргайның тывылганының дугайында база ол ышкаш бурганнарның, маадырларның кылдыныгыларын дугайында шаандагы кижилерниң эң-не бурунгу билишкенин илереткен чугаалар бооп турар. **Тоолчургу чугаалар** – херек кырында болган болушкуннарны болгаш хуулгаазын чүүлдерни холуштур көргүскен элзэн тоолчургу аяныг чогаалдар болур. **Төөгү чугааларга** херек кырында болган болушкуннар болгаш төөгүлүг кижилер дугайында чугаалар хамааржыр. **Солун чугаа** – чоокку үеде азы амгы үеде болган таварылгалар, солун ужуралдар дугайында чугаалар.

Тываның гуманитарлыг болгаш тускай шинчилелдер институту (ТГШИ) 70 чыл дургунда тоолчуларның болгаш ыраажыларның ниитизи-биле тос чыжын (спет) эрттирген. Ол чыыштар үезинде база эртем ажилдакчыларының экспедицияларының, сургакчылаашкынарының түңнелинде Тес девискээринден элзэн каш материалдар чыгдыган. Ындыг-даа болза Тываның өске кожууннарыга, ылаңгыя барыын кожууннарга деңээрге, мурнуучөөн кожууннардан аас чогаалы арай эвээш чыгдыган.

Тес девискээринге кандыг черлер хамааржырын тодарадып көрээлиңер. Бурунгу чугааларда колдуунда эрте-бурун төөгүнү тоожуп турар болганда, Амбын-нояннар үезинден-не Тес девискээри улуг черни ээлеп турганын барымдаалаар апаар бис. Ынчан Тесин-Голга, Оюн болгаш Салчак кожууннарынга оюн, чооду, соян, иргит, кыргыс сумулары хамаажыр турган. Сояннар, иргиттер, кыргыстар Хаасуут кожуунче база кирип турган. Амгы үеде ол сумулар чүгле Тес-Хем кожуунунга эвес, а

Эрзин, Таңды кожууннарга база хамааржып турар апарган. Хаасуут кожууну 1932 чылдан эгелеп долузу-биле (Хубсугулга – Көпсү-Хөлге чедир) Моолдун кызыгаарынче кире берген. Ынчангаш, Тес-Хем, Эрзин, Таңды кожууннардан бижиттинген бурунгу чугааларда тус черниң чонунуң аас чогаалы барык демей болуп турарын бадыткап турар болганда, оларны ниитизи-биле «Тес девискээриниң аас чогаалы» деп адап турар ужурувус ында.

ТГШИ-ниң аас чогаал фондузунда шыгжаттыган материалдарны база парлаттыган ажилдарны барымдаалап чугааларга, бурунгу чугааларны чыып, эртем бөлүктээшкини кылган ажилдарны үш үе-чадага үзүп болур: 1950-60 чылдар, 1970-80 чылдар, 1990-2010 чылдар. Бо ажилдарның түңнелинде тыва улустуң бурунгу чугааларын өске жанрлардан аңгылап, тускай ном кылдыр дөрт катап үндүрген бооп турар. 1974 чылда Д.С. Куулар биле Ч.Ч. Кууларның тургусканы «Кыс-Халыыр» деп чыынды ном чырыкче үнген. 1999 чылда А.Д. Арапчорнуң тургусканы-биле «Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары» деп чыынды ном парлаттыган. 2004 чылда З.Б. Самданниң тургусканы-биле «Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» деп чыынды ном үнген. 2010 чылда Н.А. Алексеев, Д.С. Куулар, З.Б. Самдан, Ж.М. Юша оларның тургусканы-биле «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп том парлаттыган. Сөөлгү адаанывыс ажил Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының чанында Филология институтунуң үндүрүп турары «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн Чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп 60 томнуг ийи дылда академиктиг серияның 28-ки тому бооп үнген.

Ниитизи-биле бо чыындыларда Тес девискээринден чүс хире бурунгу чугаалар парлаттыган. Оларны утказының аайы-биле дараазында бөлүктөргө чарып турар бис: 1) чер, дээр, сылдыстар, октаргай болгаш кижилерниң тывылганының дугайында бурун чугаалар; 2) дириг амытаннарның тывылганының дугайында бурун чугаалар; 3) хамнар болгаш ламалар дугайында тоолчургу, төөгү чугаалар; 4) онзагай чаянныг кижилер дугайында бурун чугаалар, тоол-

чургу болгаш төөгү чугаалар; 5) төөгүлүг болушкуннар болгаш кижилер дугайында тоолчургу, төөгү чугаалар; 6) черлер аттарының тывылганының дугайында бурун чугаалар.

Маңаа Тестиң бурун чугааларының чүгле ыдыктыг даглар дугайында чогаалдарынга доктаап көрээлиңер. Ындыг чогаалдарның бир чижээнге аас чогаалының идепкейлиг чыыкчызы, чогаалчы Алексей Дүгерович Арапчорнуң 1987 чылда Эрзинге 73 харлыг Өлзей Көгжей Куяковичиден бижиткени Хаан-Көгей болгаш Төре-Хөл дугайында чогаалы хамааржыр:

«Тываларның соян дээр аймаа Тес-Хемниң мурнуу эринде Көгей азы Хаан-Көгей сынынга чедир чурттап чорааннар. Шаанда моолдар мал одарладыр оот-сигенниг, суг-сугаттыг черлер дээш тываларның шагдан бээр чурттап чораан черлерин былаажы берген дижир чүве. Маргылдааны ук черниң эрге-чагырга тутканнары үзүп шиитпирлеп чадашкаш, манчы хаан черинге четкеннер. Ол чаргыны үзерде тываларны Бүргүтей-чаңгы (З.С.: ону Караманчы, Байынды-Шири деп база адаар) деп соян кижини баштап чораан. «Кандыг черлер дээш чаргы-чаалы үнүп турарыл?» — деп, хаан айтырарга, Бүргүтей харыылаан-дыр: «Хаан-Көгей биле Агар деп ийи бичии тейиниң аразында эзеңги таваа хире хөл дээш». «Кайы хире хөл дидиң?» — дээрге, моолдап «Төрийн таваг шиг — эзеңги таваа хире хөл» — деп харыылап-тыр эвеспе. Оон бээр-ле ол хөлдү Төре-Нуур — Төре-Хөл деп адай берген. Ийи тейлер дээни — Хаан-Көгей сыны биле Агар даан ынчаар адаан кижини бооп-тур» (ар. 71).

Тес девискээринден бижиттинген бурунгу чугааларның аразында эң-не бурунгу болгаш ховар жанрга мифтер хамааржыр. Мифтерде чон даглар, хемнерни диригжидип кижилер-биле, оларның аажы-чаңы-биле демейлеп тоожуп турар. Оларда бурунгу кижилерниң октаргайже көрүүшкүнү кайгамчык чечен-мерген, тывынгыр-сагынгыры-биле илереттинген. Ындыг бурун чугааларны дыңнаарга, бурунгу кижилер, сактырга-ла, бедик дээрде уждуп, адаанда чыдар даглар, шөлдерни, хемнер-хөлдөрнү кырындан эргий көргөн ышкаш болур. Чер-бөмбүрзекти кижиниң мага-бодунуң кезии

кылдыр чеченчидип деңээр — езулуг-ла көшкүн чоннарның бойдушту диригжидер бурунгу өртемчей көрүүшкүнү мында тодаргайы-биле илереттинген.

Чижээ, Хаан-Көгей, Хайы-Хайыракан даглары — Улуг-Хайыракан бир ады Амбын-Хайыракан, Биче-Хайыракан; Тес, Төре-Хөл дугайында мифтер элзэн хөй бижиттинген. Ол мифтерде Хаан-Көгей, Хайыракан даглары, Тес хем алышкылар, угбашкылар бооп, аразында кудалажып, колдуунда чаңгыс сюжетте тудуш чурат көргүстүнген омур-хевирлер бооп кирип турар. А.Д. Арапчорнуң 69 харлыг Бырдаан Каахөөвич Сояндан бижип алганы «Хайыракан даглары» деп мифтиң кол утказын кысказы-биле чугаалаарга мындыг: «Шаг-шаанда Таңды биле Хаан-Көгей сыннар уругларын кудалашкан. Таңды Хаан-Көгейниң оглу Уяңгыга уруун кадай кылдыр берген... Уруг-даа ада-иезин, аал-оранын сагын-гаш, ашааның аажы-чаңыга таарышпайн, аалынче кажыл чорупкан. Иези Таңды уруунуң хову ортузунда чанып кел чорурун эндевзэн, уруунга уткуй бурунгаарлап чорупкан. Хаан-Көгей ажынып-хорадааш, кениниң иезиниң арнынче тос эртинени шиңгээткен сор салыпкан. Сор Таңды кадынының арнынче углап орда, Хаан-Көгей ону холу-биле доскаш, ырадыр шывадапкан. Сор хову ортузунга кээп дүшкеш, кожагар баштыг даг болу берген. Ол дагы Улуг-Сайгын дээр. Сорну чалап келген таваа база кады келгеш, доңгая кээп дүшкен. Ол база даг болу берген, ону Биче-Сайгын дээр. Доңгайы каап каан тавак хевирлиг даг болган. Иешкилер улуг ховунуң ортузунга мырыңай-ла ужуражыр чедип чоокшулажып келгеннер. Авазының бараанын көргөш, уруг ыглап чоруп орган, ооң карааның чажы дүшкүлзэн черлерге ажыг дустуг Дус-Хөл болгаш Бай-Хөл тывылган. Хорадаан Хаан-Көгей ийи иешкини ужураштырбас дээш, оларның аразын үзе кирери-биле Тести аъткарып чоруткан. Тес иешкилерни үзе киргеш, боду хем болуп ага берген. Ынчан хомудаанындан ие кижини боду Улуг-Хайыракан, уруу Биче-Хайыракан даглары болуп хуула бергеннер. Оларның аразын үзе кирген Тес бо хүнге чедир агып чыдар. Келин кысты сүргөш, чедип чадаан сүрүкчүлөр Тестиң

мурнуу талазында хову даглар болуп ара доктааг (ар.68-69).

«Кыс-Халыыр» деп М. Конгарның сактып би «Хаан-Көгей тайга» деп ти чижек кылдыр ап кө «Шаг-шаанда каң чудурук Хаан-Көгей тайга биле Телелзэн алышкылар болу ыяк дугурушканнар иргин хазы болур Хаан-Көгей бир-ле катап Тес-Хемни мурнуу чүктүң элезини вуларынче чалап бады саналдаан. Тес-Хем: «Чүктүң ужаларлыг Улуг биле судал-дамырым туханы төрөл мен, Таңды ашкаш, Улуг-Хемге барып тыжар мен» — дээш, ына Хаан-Көгей сөзүн дыңна дуңмазынга хорадап, каңлары-биле мурнуу чүкче удыр каш ханы бугаларны каапкан. Тес-Хем ону тоо барыын-соңгу чүкче хая-да казып бадыпкан-дыр оо. Көгей хорадааш, Улуг, Хайыраканнарның турарче бадып чыткан хемниң бидоза каң чудуруктары-биле моондактапкан. Ынчалза суг барыын-мурнуу талаз чире шаап бадыпкан-ды Хаан-Көгей Тес-Хемниң бидоза, ханы үттерни каң сы-биле үттеп киригеш, чер көрбес кылдыр чер иш кири бадырыпкан. Үр болба Хаан-Көгей дыңнаалап тур Тес-Хем чер иштинде «Моон соңгаар маргышпас — деп, чаннып чыткан. Хаан-Көгей кээргээш, Тести катап аксыпкан. Чер иштинде өөрүшкүлүг үне халааш, Хөгей акызының каң чудурун чуп аштавышаан, өске хемнерни бодунче кыйгы шаан, Успа-Хөл деп далай бергени ол дижир-ле болган.

Үстүнде көргенивис мифде Хаан-Көгейни, Хайыракан дагларын диригжидип көргү болза, соңнай тывылган тоолчургу болгаш төөгү чугаалар Тес улузу ол дагларны ээлеп ыдыктап чорааны илереттин Чижээ, «Кыс-Халыырда», «Кысыны» деп тоолчургу чугаалар чигениг Барыын хүрээге м тыва Көгей сынының дугайы үш чыл маргыжып келгени түңнелинде, Моолдун Чалпы геген деп лама кижини ном көргөш, «Көгей-сыны саптап ээлиг чер-дир, Тываның

ТЕСТИҢ ЫДЫКТЫ

(Бурунгу чугааларга үндөзилеп)

Бүлчүң оо

ДАГЛАРЫ

Багай чүве болур-дур» — дээн. Оон соонда Кула-Аскыр, Үш-Ожук олунчаар чершимчел, чер чарылган. Ынчангаш кызыгаар бо чер чары-биле болзун деп дугурушкан чүве-дир».

Шаанда Хаан-Көгей соянарның база ол кавы-ның өске-даа аймактарының эң-не ыдыктыг дагыыр даа турган деп улуг чугаалажыр. Хаан-Көгей дээрге Көгей сыннарының системазынче кирип турар ыдык-тыг даг. Сояннарның улуг на-зылыг кижилери бөгүнге чедир Көгей биле Агарны тудуш кыл-дыр улустун ырларында ырлап чорууру хей утканы илередип турарын дараазында чижектер-ден көрүп болур:

Көгейимни, Көгейимни
Көгейиңизин Көгейимни.
Көгейимден артык ынак
Көгешкилиг кавайымны.

Агарымны, Агарымны
Агараңнаан Агарымны.
Агарымдан артык ынак
Ааттыгган кавайымны.

Хаан-Уула Көгейимни
Кайыын куруг каар-ла мен.
Калгаларга, дөрбеттерге
Карактадып калган-на мен.

Эжен-Уула Көгейимни
Кайыын куруг каар-ла мен.
Дөрбеттерге, калгаларга
Карактадып калган-на мен.

Агар арызын көргөн сен бе?
Ак-ла шынаа чыдар ийикпе.
Авайымны көргөн сен бе?
Ак-ла тоннуг турган ийикпе.

Көгей арызын көргөн сен бе?
Көк-ле шынаа чыдар ийикпе.
Хөөкүй ачам көргөн сен бе?
Көк-ле тоннуг турган ийикпе.

Көстүп чыдар Көгейимни
Хөйлең-биле шуглаар мен бе?
Хөрээм өйгөн бодамдарым
Хөңүмөйден адырлыр бе?

Эжен-Уула Көгейимни
Хөйлең-биле дуглаар мен бе?
Эндерилген сеткилимни
Эмнедим деп сөглээр мен бе?
Кижичуртунуң хайыралыын,
дыктыын, чоннуң сагыш-сет-
л культуразының балалбас
штүүн херечилээн аас чо-
алын салгалдарга арттыра-
а чугула. Көгейиң салымы-
истиң ачавыстың ук-ызыгууру
яннарның бурунгу чуртунуң
өгүзү болганы-биле биске
дыктыг. Бистиң ачавыс Баир
Ырдаевич Аракчаа, Тестиң бу-
нгу чугааларының бир ыдык-
зы, дириг чораан болза, 2013
ылдың май 17-де 100 харлаар
рган. Ооң ук-ызыгуурунун
өгүзүн угбавыс журналист С.Б.
Изын-оол, акывыс чогаалчы
ооду Кара-Күскениң тайыл-
рынга үндөзилеп тургускан.
За ол ышкаш угбавыс бистиң
авыс Оюу Бүлчүновнаның
амааның төөгүзү чоодуларның
ызыгуурун база тодараткан.
сте Шивээлиг-Хемде «Бүлчү-
назын» бистиң төрөл бөлүктүн
үгөгөзү К.Л. Лапчаа баштаан
адулар чылдың-на алды айда
гып турар бис.

Сөөлгү үеде бурунгуңуң
ыктыг черлериниң кандыг-
р чоннуң төөгүзүңе улуг
ур-дузаның дугайында
темденнер солун материал-

дарны бижип турар апарганы
ажык-чарлыг үениң база бир
херечизи. Чижээ, бурят эртемден
Б.С. Дугаров Бурятияның Тунка,
Ока даглары Саян кавызының
сыннарынга хамааржыр бурят-
моол улустарның өгбелериниң
ыдыктыг девискээриниң төвү
дээрзин шынзыдып, эртем
чүүлүн бижээн. Бурят улустун
хам алгыштарында болгаш маа-
дырлыг тоолдарында Саян даг-
лары Мундарга («тас хаялар»
дээн уткалыг сөс бооп турар.
Б.И. Татаринцев «мундарга» деп
сөстү «мундургу» даңза бажын-
га кедирер каас дээрбе-биле
дөмөйлөп, сөстүн баштайгы
утказын «тас баштыг даг» деп
тайылбырлаан база Хухэй («Көк
даглар», «Дээр даглары») деп
адап турар. «Хухэй» дээрге
«Көгей» деп түрк сөстү моол-
чуткан хевири-дир. Бо ыдыктыг
дагың ады бурунгу түрк-моол
чоннарның өгбелериниң Дээр
чүдүлгези-биле (Тэнгрианство)
холбашкан деп чүүлдү чигзиниг
чок бадыткап турар-дыр деп
бодаар мен.

Саян (Көгмен) болгаш Көгей
сыннарының делгем девискээрин
дескиндир бурунгу шагдан бээр
чурттап чораан, чурттап чоруур
түрк-моол чоннарның ыдыктыг
черлери болганындан оларның
аас чогаалында онзагай черни
ээлеп турар ужуру-даа ол.

Эрзин, Тес девискээри Моол-
биле кызыгаарлажып турары-
биле онзагай. Самагалдай
158 чыл дургузунда Амбын-
нояннарның дүжүлгезиниң төвү
бооп база ол ышкаш «Улуг торгу
оруу» болап эртер турганын-
дан, Тываның иштики болгаш
даштыкы харылзааларының,
садыгның болгаш ус-тывыштың
тараар төвү, оруу, «соңгазы»
болу берген. Ынчангаш кызы-
гаар, ыдыктыг черлер — даглар,
хемнер, хөлдөр — дугайында
бурунгу чугаалар тус черниң
аас чогаалында бир кол черни
ээлеп турар.

Тес девискээриниң бурун-
гу чугаалары Тываның ниити
төөгүзүн болгаш мурнуу-чөөн
кожууннарының девискээринге
чурттап чораан, чурттап чо-
руур төрөл аймактарның база
аңгы кижилерниң ук-ызыгуурун,
төөгүзүн, чүдүлгө-сүзүглелин,
езу-чаңчылдарын, дылының
онзагайларын шинчилээринге,
оларны амгы үениң салгал-
дарында дамчыдарына улуг
ужур-дузалыг. Бүдүн делегейде
бойдустун болгаш төөгүнүн
тураскаалдарын чугулап
ЮНЕСКО деңгелинде чедир
көдүрүп турар үеде ыдыктыг
черлерни дагыры езулап
ужур-уткалыг, бойдус камгала-
лы-биле холбап тургаш эрттире-
ри негеттинип турар. Хаан-Көгей
Моол кызыгаарынче кире берген
төлээде, Агар даан, Улуг-Хайы-
ракан, Ак-Хайыракан, Кежеге,
Бүрүн-Хаан дээш, оон-даа өске
ыдыктыг дагларын шын езу-биле
дагыры уламчылаар болза,
Эрзин, Тес чонунуң хей-аады
бедип, өгбелериниң бурунгу
сүзүглелин хүндүлөп, хандыр
угаап билип алырынга быжыг
магадылал бооп болур.

Зоя САМДАН,

ТГШИ-ниң аас чогаал секто-
рунун башкарыкчы эртем
ажылдакчызы, филология
эртемнериниң кандидаты.

• Кижичуртунуң төлү — • Номчукчуларның дүвүрели

ХАДЫЛЫГ АРГАНЫ КАМНААЛЫҢАР!

Шагаан-Арыгның «60 хардан өрү назылыглар» клувунун
хоочуннары кадык амыдыралды суртаалдап, кожууннун
чурттакчы чонунун ортузунга удаа-дараа өөредилгиг, арга-
сүмелиг хемчеглерни, ужуражылгаларны организаастап
эртирип турар.

Ооң чижээнге, Тывада ас-
сурагы академик, профессор
Вячеслав Николаевич Абаев,
чогаалчы Кара-Күске Күнзекович
Чооду, Культура сайыды чораан,
хей талантылыг Анатолий Серге-
евич Серен болгаш өскелер-даа
дыка солун ужуражылгаларны
эртирген. Кожууннун хей-ниити
ажылдарына, хемчеглеринге
боттарының үлүүн кириштире-
ринге хоочуннар кезээде белен.

Бо удаада хоочуннар Ша-
гаан-Арыгның мурнуу чөөн
чүгүнде кезек хадылыг арга-
га кадык амыдырал кичээлин
эртиргеннер. Баштай шериг
чуруму-биле чыскаалып, оң-

солагай талааларынче эргилип,
шериг кичээлиниң эге чадазын
көргүскен. Күш-ажылдың болгаш
спорттун хоочуну Арина Монгуш-
евна Дөңгүр-оол сөөк-даяктың
чүстериңге эки сула шимчээш-
киннерни кылдырткан. Хадылыг
аргага келгенивистиң кол утказы
— ооң эм-дом болур ажыының
дугайында чоок билип алыры.

Хады — агаар арыглакчызы
болуру-биле онзагай ыяштарның
бирээзи. Хадылыг аргага агаар-
лап кылаштарга, организм арыг-
ланыр. Июнь айда доозунналыр,
сентябрь-октябрь айларда ооң
үрезини быжар. Хадының мочур-
газын чигир-биле хайындыр-
гаш,

варенье кылып алырга кончуг
чаагай. Ооң-биле өкпе-хөрек,
тыныш аарыгларын эмнээр, хан
арыглар, кара-бүүректерге, сы-
ңыйга кончуг эки. Бүрүлерин суг-
га хайындыр-гаш, цинга аарыны-
га удур ажыглаар. Чугун балыг
черлерге ажыглап турар.

Хоорай чоогунда ол хадылыг
арганы олуртурунга Арыг-Бажы
чурттуг хоочун, арга-арыг даа-
малы Николай Аракчаа үлүүн
киргенин билер мен. Ол кон-
чуг чараш хадылыг черивисти
аныяк-өскен хумагалаар туржук,
арагалаар чер кылып алган,
долгандыр бокталдырып турары
хомуданчыг-дыр. Бо черни черле
хайгааралга алыр харысала-
лыг кижилерден томуйлаза эки
боор деп сүмеледим.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ,
ТР-ниң алдарлыг
ажылдакчызы.

ТАЙГА-ТАҢДЫМ КӨРГЕШ, ЧҮРЭЭМ САРГЫЫР

Тыва чуртувус каас, чараш бойдустуг, аң-мең, балык-
байлаң, кат-тоорук, эм-таң ояттар-биле байлак. Аржаан
дег арыг суглуг хемнеривистиң суун ижип, унунга че-
чээн сүзүп өзүп келдивис. Эм-таңныг аржааннарынга
кадыкшылывысты экижидип турар болгай бис. Тайга-
таңдыга аңчылар, балыкчылар, каттаан, тооруктаан ки-
жилер үзүлбейн турар.

Ылаңгыя сөөлгү чылдарда
тайга-таңдының кежиин чет-
тирип, амыдырап турарлар
көвүдээн. Эрткен чылын тоорук-
даа элбек болган. Тес-Хемниң
тайгаларына республиканың
ол-бо кожууннарындан тоорук-
чулар бөлүк-бөлүү-биле кээп,
тооруктааш садып-саарып, эки
орулгалыг-даа болганнар.

Мен бүгү назынымда аңчыыр
ажыл-агыиыңа ажылдап кел-
дим. Тес-Хемниң аңчыыр че-
рин удуртуп турар үелеримде
госпромхозтун штаттыг аңчы-
лары күзүн баштай тооруктап,
оон диңнеп киштеп кыштаар
чүве. Бригад аайы-биле тоор-
руктааш, дужаап турдувус.
Ол үеде тайгада аңчыларның
бажыңгыштарына чурттааш,
чоруур душта аштап-арыглап
каар чүве. Ол кезек долгандыр
девискээрге чаңгыс-даа бок
арттырбайн арыглааш, чоруур
турдувус. Часкы үеде одаар ыяш
белеткели эгелээр. Ыяш белет-
кээр черни арга-ыяш ажил-
агыиы-биле (лесхоз) керээ чар-
гаш алыр турган. Ол черни ай-
тып, шыйып бээр. Кажан ыяшты
белеткеп доозултарга, арга-ыяш
ажылдакчылары келгеш хынаар.
Ыяш ужуруп турган черлерниң
будуктарын чаңгыс черге бөлүп,
арыглап каар турган. Ону хы-

нааш, улаштыр кезер черни ай-
тып бээр. Бир звес арыглаваан
болза, торгааш (штрафтаар),
өске чер бербес чүве. Ынчангаш
арга-арыывыс чударавас, арыг-
силиг турган.

Мен ам чоокку чылдарда
каттап, тооруктап чорааш, ар-
га-арыывысты канчаар боктал-
дырып турарын көргөш, чүрээм
саргыыр-дыр. Амгы үеде хуу сай-
гарлыкчылар пилорама тургузуп
алгаш, арга-ыяш ажил-агыиы-
дан ыяш кезер черлерни садып
алгаш, ыяш-дажын кезип алгаш,
аштап-арыглавайн, өске черден
кезип эгелээр-дир. Ам чараш
арга-арыывысты көөр болзувус-
са, коргунчуг-ла. Аът хамаанчок,
аңаа кижичылаштары берге,
ында-мында хей будуктар, шала
тырткан ыяш-даш, одагланган
черинде бок дээш, чүнү чок дээр.
Шак ынчалдыр-ла бокталдырып
каапкан черлер кайы хөй.

Тайга-сынның кижичетпес
черлеринде машина-трактор
оруу каалама, ыяштарны кезип,
чударадып каапканын көргөш,
кижиниң кылы хайныр. Чүге
черле арга-ыяш ажил-агыиының
ажылдакчылары хынап, хайгаар-
лап, шыңгы хемчег албазыл?

Тоорукчулар дугайында би-
жири база албан. Бистер, хоо-
чуннар, аныяк-өскенни тайга-

сынның кежиин четтирип, ажи-
төлүн ашкарып-чемгерип, идик-
хевин, өөредилгезин төлөп,
амыдыраарына эки байдалды
тургузуп турарына өөрүп олу-
рар бис. Чамдык бөлүк тоорукчу-
лар тооруун эки өртөккө саткаш,
трактор, күштүг машиналар-даа
садып алдылар. Ынчалдыр чеп-
сегленгеш, тоорукту тонна-тон-
назы-биле белеткеп турдулар.

Бо чазын хар кылын болган.
Чамдык оолдар хар эририн ма-
нап, тайгага ийи-үш ай-даа бооп
турдулар. Тывавыстың кайы-даа
булуңундан (Бай-Тайга, Барыин-
Хемчик, Улуг-Хем, Би-Хем,
Таңды дээш, кайыин-даа) келди-
лер. Амгы берге рынок үезинде
ажыл чок аныяктар, чамдызы
өг-бүлөзи-биле кыштадыр тоо-
руктап амыдырап турдулар. Бис-
тер: «Ол-дур харын, эр хейлер,
кызымаан көрбөс бе» — деп,
амырап-даа турдувус.

Тоорук сезону доозулган.
Мен хылбалаар (черемша)
дээш тайга-сынны аъттыг кезип,
тоорукчуларның чурттап турган
турлагарын көрдүм. Өршээ хай-
ыракан! Одагланган черлерин-
де боктун хөйүн! Чүү-даа бар:
куруг лазалар, целлофан хаптар,
саазыннар, арага шилдери дээш,
чүнү чок дээр. Чер-чери-биле
тоорукчуларның чурттап турган
турлагары ындыг болду. Кон-
чуун, бойдузувус кежиин берип
турда, ону алгаш бок, хирин
арыглавайн кааптарга болур бе?

Тес-Хемниң пөштүг тайга-
сынын шак ынчалдыр ажыглаар
болза, келир үеде ажы-төлүвүске
чүү артарыл. Чер-черлерде бооп
турар өрттерниң бир чылдагаа-
ны база ол. Бойдузувус, тайга-
сынывыс бистиң кемгерикчивис,
азыракчывыс-дыр.

Бо чылын кат-тоорук элбек
болур. Тайгаже үнүп тоорук-
таар, каттаар улус-биле черле
шыңгы чурумну сагырын че-
дип алыр үе келди эвеспе. Маңаа
черле арга-ыяш ажил-агыиының
ажылдакчылары чүгге тоорукчу-
лар-биле эвес, ыяш кезикчиле-
ри-биле база шыңгы ажылды
чоротса эки боор.

Николай АРАКЧАА,
аңчыыр ажил-агыиының
хоочуну.

Тес-Хем кожуун, Куран арбан.

ШЕМИ – АЛДАРЛЫГ МӨГЕЛЕР ЧУРТУ

Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузу бурун шагдан бээр алдарлыг, ат-сураглыг мөгелер чурту чүве. Оон чүгле мөгелер эвес, эртемденер база хөй үнген.

ТАР үезинде «Арзылаң» мөге, «Хаа» мөге дээр мөгелер турган дээрзин Шеминиң хоочуннары дыңнаан боор. Кымнарыл ол? Арзылаң мөге — Чамыян Сегбеевич Куулар. Ол артист, драматург Клара Чамыяновна Сагдының ачазыдыр. Валентин Чамыянович Куулар дээр оглу бар чүве. Ол «Большевик» совхозтуң директору турду. Чогум ол ийи чон мурнунга көскү, ат-сураглыг уруун, оглун билер-дир мен, чогум кады төрзэннер хөй улус чүве.

Хаа мөгениң ады Көк-оол Бачылаи-ович Ондар. Ол юриктиг эртемнерниң доктору Николай Алдын-оолович Ондарның кырган-ачазы. Мөгениң адының тывылган төөгүзү мындыг.

Улаан-Баатор хоорайга Наадымга киржири-биле Тывадан шилиндек мөгелерни чедире бээрге, моол чон аажок хүндүткел-биле уткуп, аяк шайын кудуп, аыш-чөмин эккеп салып турганнар.

Мөгелер-даа содак-шудаан кедипкен, Моолдун мөгелерин көөрге, чаңгыс дөңмээ безин куспак чыгы, тырың кара эрлер, тыва мөгелерни көөрге, шилгедек, арганымаар, сииреш. Хүреш-даа эгелзэн. Үш-дөрт хүн дургузунда тыва мөгелер шупту октаткылап алган. Чүгле Көк-оол Ондар арткан. Онаанга таварышкан мөгелерни октааш, туруп бээрге, моолдарның алгы-кышкызы кедергей, харын-даа аъттыг моолдар мөге салып турган шөлче безин кири чүгүртүп кээп турган дээр чүве. Байдал нарыдай бээрге, ноянна Көк-оолду моол мөгелерге дүжүп бээрин сүмелзээрге, ол чөлшээрешкеш, дараазында соора буттаан кижиле боол, чер даянган. Моолдар Көк-оолду алганмактааш, шаңнал кылдыр «Хаа» дужаалды берип, чиңгелер бөрттү кедирген.

Оон бээр-ле Шеми сумузуңа Хаа-мөге дээр аттыг мөге тывылган.

Моолче бар чыткаш, Хөндөргейни өрү чоктап бар чоруй, хем кыдыыңа одагланып тура, мөгелер көдүрер-даштарга күжүн шенешкен дээр. Шыырак дээр мөгелер көдүрер-дашты дискек чедир көдүргөш, оон ыңай өрү көдүрүп чадашканнар. Көк-оол Ондар Даа кожууннуң ноянынга чеде бергеш, даш көдүрерин шенеп көөрүн чөлшээреткен. «Шыырак мөгелер чадажып турда, сен шыдавас сен» — деп, оозу хораан дээр. «Шыдаар болгаш, көдүрер деп тур-ла ыйнаан, көдүрзүн» — деп, өскелер ону деткип каарга, Көк-оол Ондар даштың чанынга чеде бергеш, долгандыр суйбагылааш, эвинге кирип туткаш, көдүргөш, дашты эгинге чедир көдүрүпкен. Мөгелер, ноянна адыш часкап, аажок болганнар дээр. Оон нояны Көк-оол Ондарның чанынга келгеш, эктин часкап, аажок-ла өөрзөн. Оон аңгыда Көк-оолду чадаг чарышка кымга-даа аштырбаан кижиле дээр чорду.

Шемиден үнген ат-сураглыг мөгелерге Хеймер-оол Куулар, Виктор Куулар, Валентин Куулар, Анатолий Ондар, Алдын-оол Ондар, Очур-оол Ондар, Кушкаш-оол Ховалыг, Евгений Куулар, Шолбан Монгуш болгаш өскелер-даа хамааржыр.

«Арзылаң» болгаш «Хаа» мөгелерниң чырыткылыг адынга тураскаадып, республика деңнелдиг тыва национал хүрештен организастап эрттирерин шемжилерге, мөгелерниң салгалдарыңа сүмелээр-дир мен.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суму.

Улуг-Хемниң эрин дургаар шөйлүп баткан чаражы аажок ногаан огородтарлыг бажыңарлыг Көк-Хаак суурга авам-ачам суг ховушөлдүг, мал-маганныг, тараажы «Коммунизмче орук» колхозтуң малын кадарып чурттап турганнар. 1961 чылда ачам-биле колхоз даргазы сүмелешкеш, мени колхозтуң мурнундан Кызылдың Көдээ ажил-агый техникумунче зоотехник кылдыр өөредип чоруткан. Ижин-шөйлүндү аарыын аңаа өөренип тургаш, аарып эгелзеним ол хире. Бир хүн чөмненир, бир хүн чөмнөмөй, чамдыкта кургаг чөм чип алгаш чоруп-даа турдум. Кадыкшылым оон баксырап эгелзеним билбейн барганым ол.

Ол үеде сургуулдарның стипендиязы он сөс рубль турган. Оон-биле чөмненир талон садып аар турдувус. Чамдыкта бичии чүү-хөө садып алырга, акша дораан төнүп каар. Ачам харын хире-хире болгаш-ла чөм, бичии акша-даа эккеп бээр кижиле. Мен акшам бичии-ле артыктажы бээрге, дунмам, авам, ачамга бир-ле чүве садып бериксээр мен. Ынчаарга дараазында айның чүгле ортузунга чедер хире талон садып алып апар. Ынчап чоруп турумда, чаңгыскурсчу эжим Кара-Кыс Оюн мени бодунуң талону-биле чөмгөрип-даа турду. Чеже эжимниң талону-биле чөмненир, эпчосунгаш, столоваяже барбайн-даа турдум.

Аныянда кижиле чөм чип албайн шыдажып чоруп турарга, кадыкшылга багай деп чүвени билер эвес. Ынчаар-ла өөредилгем дооскан соонда, колхозумга келгеш, зоотехник бар боорга баштай саанчылап, хой бригадири болуп, колхозтуң инектер, хойларын сыкырытып ажилдап эгеледим. Суурда чоннуң болгаш колхозтуң-даа хаван, бугажыктарын чазал берип тургаш, соонда харын зоотехниктеп ажилдап эгелей берген мен.

Суурга келген кижиле чүү боор, авамның кылган амдангыч чөмненир чип чоруп тура, бичии тоттур чөмненир азы ажыг, дустуг чөмненир чиптеримге-ле, баарым аарыыр апарганын эскерип каан мен. Каян өөм ээзи Михаил-биле чурттай бергеш, уруглуг болур дей бергенимде безин, баарым аарыырын кымга-даа чугаалабайн, чажырып турган мен. Ачамның чымчады эттеп кааны чаражы аажок дилги кежи турган, ону баарымга чыпшыр чылыды шарып алырымга эки турган. Ол ынчан гастрит аарыындан аарый бергенимни билбес болгаш баарымны чылыды шарып алырымга аарыыры намдай бээр боорга, ынчап турганым ол ыйнаан.

Михаил-биле бичии уруу-вусту ап алгаш, Белбей деп суурда улуг угбам З.Н. Лопсанның бажыңыга туруп алды-выс. Үш чыл болгаш Кызылдың башкы институтунче бөтөөредилге-биле өөренип кирип алгаш, Белбейниң дузалал школа-интернадынга кижизидикчи башкылап ажилдай бердим. Михаил сөөлзүредип завхозтап ажилдай берген.

Ынчан бичиизи бир хар ашкан, шупту үш уруглуг турган бис. Черле арай аарыым күштөлип кел чыткан хире,

Тываның аржааннары

АМЫ-ТЫНЫМ АЛЫКЧЫЗЫ – АЖЫГ-СУГ АРЖААНЫМ

Михаил, Анна Сыргаларның өг-бүлөзү.

бодарымга арным, холум кежи карарты дырышкак-даа ышкаш көстүр апарган. Бир катап Көк-Хаакта авам сугга чеде бергенимде, ачамның дунмазы Качыпал акым мени көргөш: «Кандыг кончуг кырган кижиле сен, дунмай? — дээр ийик. А мен ынчаарда чүгле 27 хар ажып турган мен.

Өөм ээзи черле Улуг-Хем Үрбүн-Кашпал чурттуг болгаш ижин-баар аарыын эмнээр, күштүг Үр аржааны барын билер болгаш мени ынаар чедирер деп шийтпирлеп алган. Аржаан чедип алыры ындыг-ла белен эвес турду. Бис «Обь» дээр калбак чалгындан камгалалдыг чалгынныг, күштүг «Вихрь» дээр моторлуг хемелиг аржааннап барып турдувус. Аржааннаарда Каа-Хем бажында Белбей суурдан баткаш, Кашпалга уругларывыс чедирип каар, оон аржаанче углаптар бис. Чаа-Хөлге келгеш, бичии дыштанып алгаш, хемелиг улаштыр бадыптар. Орук ырак болганындан шыланчы аажок. Ам канчаар, кадыкшыл чүден артык.

Ол аржаан черле өске аржааннар ышкаш эвес, бир тускай амдангыч. Бир дугаар чылын баргаш, ийи хонук ону ижил чадап турган мен. Михаил мени, көзөр шоолуг ойнап билбес кижини, көзөрлээр улус аразыңа олурткаш, уттуруп алырымга-ла, улуг демир аяк ишти аржаанны ижиртиптер турду. Ынчаар-ла ижил өөрени бергеним ол. Сөөлзүредип чана бергеш, чалап эккеп алган аржаанывыс төне бээрге, аржаанымын ижиксеп, чоктап пат-ла болган ийик мен. Бирги барган чылымдан-на аржаан меңээ аажок дээр, эмнеп эгелей берген. Бирги чыл барганывыста улус хөй эвес, үш-дөрт майгын турган. Оон харын Чадаана, Сүт-Хөлдөн, Красноярскиден улус кээр, Чаа-Хөлдөн хемелиг улуска чедиртип ап турду. Кургаг черлеп машина-биле чоокшулай чедиртип-даа турарлар. Бир чылын Улуг-Хем аажок улгадып дажаан. Хем кыдыын-

да өскөн улуг-бичии ыяштарны, хемниң күштүг суу дазылы-биле тура шаап алгаш бада бээр. Хем кырын куду ыяш-чээрден, будуктар, доорбаштар, дазылдар үнүп-кирген коргунчуу сүргей. Хемниң көзүлбес иштинде та кайы хире ыяш-даш агып бадып турган. Хемниң суу сарыг-хүрөң боол, көвүктөлип, дүвүренчиг шаалаан аар шимээни-биле коргунчуг болуп агып бадып туржук. Ам канчаар, үрлээр хемниң оожургап-сыыгаарын манаарга, та кайы хире үр апар. Аржааннаар үевис-даа келген. Михаил чоруур дээрде ыяп-ла чоруур шийтпирлиг кижиле болгай. Мен чылдың-на аржаан чоруурунун мурнунда Улуг-Хемни куду хемелиг бадыптарывысты бодап, караамга коргунчуг саарыглар-лыг Үрбүннүң төнмөс узунун, ында улуг боралгакты сактып келгеш, эрте-ле коргун эгелей бээр мен.

Ол ынчан хем аажок дажып чыдар чылын хемениң иштин эптиг, чымчак кылдыр салгаш, орукка херек-ле чүүлдер боор демирлер, бензин, аыш-чөмивис белеткээр, далай дег күштүг дажыг хемниң бадырып турар ыяш-дажы, дазылдары-биле кады чаржып баткан ийик бис. Оо, Улуг-Хемивис Хайыраканывис биске өршээлдиг-ле болган ийин, Өршээ Бурган! Хем ол дүне безин дыка көдүрүлген болган. Өртеп каан хемевистиң баглаан чери кайы ыракта суг адаанда, хемевис бажында агаарлыг хостуг болгаш кудуруу хем кырында дорт орук апарган турган. Ол кээр хемелиг бадып олур, чүдүвөс бодум чүдүп-тейлеп чораан мен. Баштай саарыгларны эртерде, сугже көрүп аар турган мен, сөөлзүредип коргар апаргаш, хемениң кыдыын дугаар шаалаан суунун даажындан болгаш Михаилдың арнының шырайындан байдалды биллип ап чоруур апарган мен. Кадыкшыл экижидип алып дээр, мындыг бергелерни эртер ужурга таваржып чордувус.

Черле ынчаш херек үр кижиниң чайгылыш шийтпирлиг, шыңгы, дик чоруу байдалды башка чорду. Мен база өөм ээзи аажок ынаар, бүзүрээр ким мен. Кашпалда төрөлдө ону «Кургал Мишазы» дээр Оон мурнунда черле Кашпал чурттуг болгаш хемге салды орук ажыттынарга-ла, «Кашка», «Обь» азы 4 метр уяш хеме-биле төрөлдөрин аңчыларның, катчыларның чүгүн Чаа-Хөл, Ус-Бажы Усинск чедирип чайлаар турган. Ус хем кончуг дүргөн агыныг, ыргак-дагыр оруктуг, катчы чивеш аразында кайнаар-дүндүр октаптар чаңыг, өөрү-куду чоруп өөрөнгөн Аксы, Ус-Бажы чурттуглар чагырып шыдажып чорааннар.

Аңаа бодаарга Улуг-Хем чаңгыс аай, үен-да чаңнап чытпас-ла болгай. Кашпал, хая-даштарында кыстырып алган черлеринге хары сүртөнчиг апарып, хемни дүвүндөн көстүп үнгөн хая-даштарыңа кээр, оя-хөмө саарыглары кыр-кырынче улашкыш, дүвүренчиг чалгыларны болдуруп чыдар. Аммын хемечиден хамааржып чүглө мотор өшпезинге идегел, мотор башкарган бижик холдарга база дидим чурттуг бузурээр. Чамдыкта уругларывыс-биле аржааннап батканы выста, боралгактыг черлер уругларывыс-биле мени ката хемеге олурткаш, ачаавыс хемени эрик кыды-биле чедик кечер.

Ол чылдарда Үр аржаанна баар дээр улусту Кашпал, Чаа-Хөлдүн хем оруун айыыл чок эрттирип өөрөнгөн хемежиле Ошаров, Мартак-оол, Аралбай Межекей, Байыр, Миша дээр өскелер-даа чедирип турду. Чамдыктары ол үеде Хемчии аксында базырыктарны кастырып, шинчилеп турган Грачын экспедициязының кежигүнү сураглыг эртемден Василий Разумовка-даа чедиртип турганнар.

Ижин-шөйлүндү аарыы бергелер аарыг. Оон эттинип алыксааш ыдыктыг Ажыг-Суг, Үр аржаан ыдыг-бүзүрээр кижилер мынчаар чедер турган. Мен харын-даа Михаилдың дузазы-биле бергелерни эрттип, ажы-төлүвүстү эдиртип чорааш аржаан күжү-биле эмненим ол. Ол ынчан аржаанга эмне-пээр болзумза, чеден хар ажыг чурттап чоруур шаам кайда боор, дөртөн хар чедерим-даа берге турган боор.

Ажыг-Суг, Үр аржааны чедери берге, ынчангаш ынаар бисти чедирип чораан дидим хемежилерни адавас аргам чок. Бо ыдыктыг аржаанче барган соонда, ыяп-ла үш чыл аңаа чедип, ону хайырлап ижер болза, ынчан кадыкшылым экижири. Шынап-ла, ону ишкеш, кадыкшылым экижиткен болгаш, ыдыктыг аржаанымын чонум база билеп бүзүрээр дээр, бо чүүлду бижидим.

Анна СЫРГА

Дерзиг-Аксы суур.

● Даарта, июль 15-те, Тыва Республиканың Өртке удур камгалал албаны 90 харлаар

ЧАЛБЫЫШ ОТТУҢ ДАЙЫНЧЫЛАРЫ

Мугур 90 чыл бурунгаар, 1926 чылдың июль 15-те Тыва Арат Республиканың Чазааның №1914 доктаалы езугаар Тыва Республиканың Өртке удур камгалал албаны тургустунган.

1930 чылдың эгезинде Кызыл хоорайга, Чүлдүм биле Ленин кудумчузунун белдиринге, амгы үеде В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының турар черинге, өрт команданың бедик суургалыг бажыны туттунган. Ынчан өрт өжүрүкчүлери «Красный факел» деп холга тудар насостарлыг, дөрт суглуг доскаарлар сөөртүр аъттыг, чаңгыс өрт машиналыг ачылдап турган, оларның саны чүгле 12 кижи. Техниктиг чепсек-херексели кошкак болгаш тускай белеткел эртпээн ачылдакчыларлыг команда улуг өрттер өжүрүп шыдаас турган. Ынчангаш өрт өжүрүкчүлери теоретиктиг билиглерни хостуг үелеринде шингээди алгаш, оларны өрт болу берген үелерде практикага ажыглап турганнар. Ол үеде өрттерни баш бурунгаар болдурбас талазы-биле профилактика ажылы чоруттунмайн турган.

Ынчан тудуглар колдуу ыяштан туттунган болгаш, өрт үезинде долузу-биле кыл каар турган. Улуг өрттерниң чижээне 1932 чылда хып калган ийи каът чуртталга бажынын, Культура яамызының бажынын, Тываның революсчу армиязының казармазын база 1933 чылда өрттенген ийи каът садыгны, электри станцияны, чунар-бажыны хамаарыштырып болур.

Байдалдың нарыыдаанын барымдаалааш, 1932 чылда Чазак хуралыга өртке удур органнар тургузар дугайында айтыргы көдүрген. Аңаа ук айтырыкта хамаарыштыр ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдыган. Оон түңнелинде Кызылдың өрт кезээниң ачылдакчыларының санын 16 кижи кылдыр өстүрген, аңгы-аңгы объектилерге өрт дружиналарын тургускан, чурттакчы чон аразына өртке удур суртаал болгаш апитация ачылдары чоруттунуп эгелээн,

ТР-де Өртке удур камгалал албанының начальниги А.А. НАЗАРОВ.

ССРЭ-же Тывага чаңгыс өрт машиназына немей 2 автомобильди бээр дилегни кириген.

Өрт айылының түңнелинде улуг үлетпүр-бүдүрүлгелер узуткаттынып, күрүнеге когаралды чедирип, өрттер үезинде эвээш эвес кижилер өлүп хорап турарын барымдаалааш, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели 1937 чылдың ноябрь 26-дан эгелеп Кызыл хоорайның өрт камгалалының салбырын бүрүн штады база техниказы-биле каттай Иштики херектер яамызынче шилчиткен. Өрт команданың начальнигинге В.С. Сулдум-оолду томуйлаан. Оон соонда команданың составы 28 кижи чедир өскөн, тускай автомашиналарлыг апарган, техниктиг хандырылганы экижээн. Кызыл хоорайга өрт депозунуң чаа бажыны туттунган.

Күрүнениң өрт камгалалы ТАР-ның Россия Федерациязының составынче киргениниң соонда, 1944 чылдың август 17-де кол сайзыралды алган. Ынчан Тыва Республиканың экономиказы дүрген темп-биле сайзырап, улуг ажил-агый объектилери туттунуп, МТС-тер тургустунуп, культура-чырыдышкын, эмнелге болгаш уруглар албан черлери, үлетпүр болгаш

садыг бүдүрүлгө черлери көвүдөп эгелээн. 1945 чылдың март 15-те Тыва Автономнуг областың ажилчын чоннарының депутаттар чөвүлелиниң шийтпиринге үндезилээш, кожуун төптеринге өрт командаларын тургускан. 1946 чылда Тыва областың күүсекчи комитетиниң Иштики херектер эргелелинге кожууннарда өрт командаларын удуртур күрүнениң өрт хайгааралының органын тургускан. Оон начальнигинге Москвадан келген капитан-инженер Ивановту, оралакчызынга лейтенант М.Л.Тажи-Норбуну томуйлаан. Ол-ла чылын республиканың кожууннарына өртке удур хайгаарал чорудар инспекторларны быжыглаан. Бай-Тайга кожуунга ачылдаары-биле биче лейтенант И.А. Седин, Барыын-Хемчикке — биче лейтенант М.Б. Чат, Чөөн-Хемчикке — сержант Шини-Байыр, Улуг-Хемге — техник-лейтенант, Татар республикадан келген Асалгареев, Чаа-Хөлге — К.Д. Хуурак, Тес-Хемге — сержант Тулган-Маадыр, Таңдыга — биче лейтенант К.А. Макаров, Эрзинге — биче сержант В.Б. Саган-оол, Каа-Хемге — сержант Корняков, Би-Хемге — улуг сержант Доржавцев, Тожуга — биче лейтенант Манзай-оол Маады, Сүт-Хөлге — биче лейтенант Мамонтов томуйлаттырганнар.

Чыл келген тудум Тываның өрт камгалалының албанының профессионал деңнели каракка көзүлдүр-ле сайзырап келген. 1959 чылда Кызылга, Красноармейская кудумчузунун 70 дугаар бажыныга, ийиги өрт команданын тургускан. Сөөлүнде аңаа Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының өрт камгалалының килдизи көжүп келген.

1980 чылда Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы-биле Кызылга шеригжиттинген бот-тускайлаң өрт кезээ тургустунган.

1997 чылдың июль 1-ден эгелеп Тыва Республиканың Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдарның штавы ТР-ниң хамааты камгалалының болгаш

онза байдалдарның комитеди кылдыр эде тургустунган. 2001 чылдан эгелеп ук комитет тускай яамы апарган. Оон сайыдынга Эрес-оол Донгакович Байыр-оолду томуйлаан.

2002 чылдың январь 1-ден эгелеп РФ-тиң Президентизиниң Чарлы езугаар Россияның ИХЯ-ның өртке удур Күрүне албаны Россияның Онза байдалдар яамызының өртке удур Күрүне албаны апарган. 2003 чылдың октябрь 24-тен эгелеп Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада өртке удур эргелели биле ТР-ниң Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдарның яамызын каткаш, чаңгыс Тыва Республиканың Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдарның эргелелиниң органы кылдыр тургускан. Кожууннарда өрт кезектери хамааты камгалалының болгаш онза байдалдарның эргелелдери кылдыр эде адаттыган.

Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң структуралыг чыл келген тудум ескерлип, чаартынган. Амгы үеде ук албанны «Тыва Республикада өртке удур албанның 1-ги федералдыг отряды» Күрүнениң федералдыг албан чери деп адаар. Оон начальниги Иштики албанның полковниги Андрей Амангельдэвич Назаров. Отрядтың составында удуртукчулары, канцелярия, хоорайны болгаш кожууннарны харыылаар 22 өрт кезектери, өрт харылзаазының төвү, өөредилге пунктузу дээш, оон-даа өске эргежок чугула чүүлдер кирип, материал-техниктиг баазаны быжыккан бооп турар.

Бо хуннерде Тыва Республикада Өртке удур федералдыг албанда 750 ажыг профессионал, эрес-дидим өрт өжүрүкчүлери ачылдап турарлар. Оларның байырлалы-биле ажил-ижинге чедишкinnerни, хууда амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзеп каалыңар.

Светлана ООРЖАК.

Фото-чуруктарны Өртке удур федералдыг албанның архивинден алган.

Өрт халавының үезинде.

1930 чыл. Өрткоманданың бажыңы.

«Шынның» почтазындан

ДАГДЫНЫКЧЫ БАШКЫМ

Он класс соонда төрээн школамга ачылдап эгелээн мен. Директорувус Алдын-кыс Суваановна Сарыглар Кызылдың башкы институтун дооскан соонда, Улус өөредилгезиниң дужаалы-биле биске ачылдап келгени ол. Көктүг-шыктыг Хөндергейниң кызы болгаш, эгезинде арай чаныксап турдум деп чугаалаар чорду.

Ол школага ачылдап келгеш-ле, улус-биле таныжып, ажил-ишче дидимиле шымнып кирипкен. Школаны бут-рынга тургузуп, республиканың дээрелаларының санынче кириген. Ол эгезин ажилын эчизинге чедирер кижи. Алдын-кыс Суваановна хөй ажы-төлдүг бүлгө өскөн. Оон ада-иезин чон аажок дүлээр, өг-оранынга кирерге, аяк шай-аштыг-чемниг, чугаа-сооттуг кырганнар. Арның уруглары колдуу дээди эртемге кеннер. Улуг акызы Малай-оол Суваан-ч — дээди эртемниг зоотехник. Ол Эрикке колхоз даргалап, 28-ле харлыг аяк оол келген. Өөнүң ишти дээди эртем-математика башкызы, ажилынга дыка аңгы Долгар Самдановнадан аажок

сестир бис.

Алдын-кыс Суваановна даанган ажылындан аңгыда хөй-ниитичи, уран чүүлдүң киржикчизи, ырлаарына ынак, аныяндан шүлүк бижири. Ам безин сонургалын кагабаан, «Шын» солунуң иделкейлиг бижикизи, номчукчузу болгай.

Өг-бүлезиниң хайыралдыг авазы, кырган-авазы, аймааның башкарыкчызы, өскүс арткан думаларының орук айтыр сылдызы. Улуг уруу Чечена Дмитриевна — дээди эртемниг башкы. Мөргени — чолаачы, хостуг үелеринде аңаар, балыктаар сонургалдыг. Оон бичиилери оол, кыс ийистери Шолбан биле Чечек-кыс. Оглу Шолбан бистиң аравыста чогу хомуданчыг. Оглуң арттырып каан кысчыгажын кырган-авазы өстүржүп чоруур. Чечек-кызы — эмчи. Абакан хоорайда амыдырап-чурттап чоруур.

Хүндүлүг дагдыныкчы башкым-биле ам-даа харылзаавыс үспейн эдержип чоруур бис. Тываның база бир ховар дээн кызынга чаагай чолду, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү күзедим.

Клара ЧИҢМИТ.

Самагалдай суур.

ИЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Мээң оглумну Чингис Эңгил-оолович Монгуш дээр. Ол Кызылдың №5 гимназиязын дооскан.

2001 чылдың май 19-та ИХЯ-ның шугуму-биле шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле 34 оолду чоруткан. Севастополь крайның Зеленоводск хоорайга шериг белеткелин эрттиргеш, Соңгу Осетия-Алания Республиканың аңгы-аңгы шериг кезектеринче тарадыр чоруткан. Оглум шериг албан-хүлээлгезин «изиг точка» деп адаары черлериниң бирээзи Моздок хоорайга эрттирген. Ол дээш сагыш човап, неделя санында хүрээге барып тейлеп турдум. Оглумнуң бижээн чагааларын шуптузун шыгжап чоруур мен.

Шеригже чоруп тургаш, оглум: «Шеригден черле куруг келбес мен, авай» дээн кижи. «Сөглээн сөс, керткен ыяш» дээн ышкаш, шынап-ла, келзе-ле, 2 хөрек медальдыг, хөй акшалыг, сержант эргелиг чанып келген. Кавказка шериг-хүлээлгезин эрттиргени дээш, «Россияның ИХЯ албанының тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

«Дайынчы хөделиишкinnerниң хоочуну» деп шынзылгалыг.

Оглум Чингис 2004 чылдың май айдан бо хуннерге чедир ТР-ниң иштики херектер шугумунда ачылдап чоруур. Кызылдың эрге-хоойлу техникумун дооскан, юрист эртемниг. Ол арага-дары, таакпыга хөңнү чок. Школачы тургаш-ла, спортка хандыкшылдыг, ылаңгыя шыдыраага улуг сонургалдыг кижи. Ынчангаш оглу Эртинени спортка хандыкшыдып, кижизидип чоруур үлгерлиг ада. Кенним Снежана Олеговна база юрист. Уйнуум Эртинне ачазының дооскан №5 гимназиязында, ам 4 классче кирер. Ол бут бөмбүү, хүреш секциялары барып турар.

Эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези ада-чуртун камгалаары. Мен оглумга ынак болгаш аңаа бүзүрээр, чоргаарланыр мен. Караам көөрү багай, ханым базышкыны улуг кырган болгаш, делегейге амыр-тайбың доктаазын, террор айыылы чайлап турзун! деп үргүлчү алгап-йөрээп ораар-дыр мен.

Калдармаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Албан медицина камгалалының
девискээр фондузу дыңнадып тур

**Тыва Республиканың
хүндүлүг чурттакчылары!**

Албан медицина камгалалының система-
зында камгалаттырганнарның эрге-ажыының
камгалалының талазы-биле Силерниң со-
нуурган турарыңар шупту айтырылгарга хары-
ларны Тыва Республиканың Албан медицина
камгалалының девискээр фондузунда дүн-хүн
чок ажилдап турар «Изиг шугум» телефоннары
дамчыштыр билип ап болур:

8-800-301-33-17, 8-394-22-2-15-02

Харылзажыры халас!

Реклама.

«ИНЖИНИРИН КОМПАНИЯ «НОВОЛИТ» КХН (634009
Томск хоорай, Ленин проспектизи, бажың 166, оф.13;
ИНН 5406439711, ОГРН 1085406016420) конкурс
эргелекчизи Яннаев Вячеслав Евгеньевич (ИНН
702402085906, СНИЛС 045-866-048-84 («СЦЭАУ» ААУ
кежигүнү; ИНН 5406245522 ОГРН 1035402470036,
адрес: 630091, Новосибирск хоорай, Писарев кудум-
чузу, 4), 2014 чылдың декабрь 30-де №А69-736/2014
херек талазы-биле Тыва Республиканың арбитраж
судунуң шиитпири-биле бадылаткан, Өрелиг кижиниң
өнчү-хөреңгизин Фабрикант (www.fabrikant.ru)
электроннуг шөлге хөйгө чарлап садыглаарының
хевири-биле чорударының дугайында дыңнадып тур.

Хөйгө чарлап садыглаарының хевиринче киригени: (өртекти
НДС чокка айыткан)

Лот №1: 3 өрээлдиг квартира (шөлү - 56,2 м²) адреси:
Тыва Республика, Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың
3/7, кв. 4, кадастр дугаары 17:18:0105028:857. Эге өрттээ -
2 177 100,00 руб.

Лот №2: 2 өрээлдиг квартира (шөлү - 42,1 м²) адреси: Тыва
Республика, Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың 3/7, кв. 7,
кадастр дугаары 17:18:0105028:867. Эге өрттээ - 1 767 600,00
руб.

Лот №3: 3 өрээлдиг квартира (шөлү - 56,2 м²) адреси:
Тыва Республика, Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың
3/7, кв. 10, кадастр дугаары 17:18:0105028:863. Эге өрттээ -
2 243 700,00 руб.

Лот №4: 3 өрээлдиг квартира (шөлү - 56,2 м²) адреси:
Тыва Республика, Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың
3/7, кв. 15, кадастр дугаары 17:18:0105028:875. Эге өрттээ -
2 243 700,00 руб.

Баштайгы садыглаашкында эге өрттээнден 5 (беш) ка-
лендарлыг хүннер бүрүзүнүн дургузунда өртектөр чоорту
10% чиигээр, ынчалза-даа баштайгы садыглаашкында эге
өрттээнден 70% хуудан хөй эвес. Долаага салыр акшаның
хемчээли хөйгө чарлап баштай садыглаанда өрттээниң 20%.
Өнчү-хөреңги, билдиришкенин кириериниң болгаш садыг-
лаашкына киржириниң чурумунуң дугайында <http://www.fabrikant.ru>/ сайттан, конкурс эргелекчизиниң: +7-913-113-26-71
телефону-биле, e-mail: yannaev@yandex.ru

Чагыларны электроннуг хевирге www.fabrikant.ru сайтта
документилерни солчурунун системасы-биле 2016 чылдың
июль 18-тен эгелеп хүлээп алыр. (10.00-дан МСК).

Садыглаашкын дугайында тодаргай информация ЕФРСБ
сайта № 1171771 дыңнадыда.

Төлөврүгүң үндөзүңгө парлаан.

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, комоды...

Звони 8-903-077-74-74.

Реклама

«ШЫН»

ТУРГУЗУКУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69,
редакторнун оралакчызы — 2-17-91,
бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10.
Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 4235. Номерни парлааже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию СПС Ий-
ский поступило заявление от
гражданина Дамдын Чойгана
Романовны об использовании
земельного участка в целях:
для индивидуального жилищ-
ного строительства из земель
населенных пунктов на пра-
ве с общей площадью: 1667
кв.м. Кадастровый паспорт
земельного участка №17:1
1:0401014:236 расположен-
ный по адресу: Республика
Тыва, Тоджинский район, с.Ий,
ул.Анчы, дом № 4А.

В рамках действующего
законодательства в течение 30
рабочих дней, со дня опубли-
кования данной информации
принимается письменное возра-
жение по данному заявлению.

И.о.председателя ад-
министрации сельского
поселения сумона Ийский
Э.Я.Кол.

Эстетист Косметик

Уход по типу кожи:
Гигиеническая чистка
Косметический массаж
лица, шеи и зоны декольте
Альгинатные маски
Покраска бровей и ресниц
Коррекция формы бровей

8-923-388-3796 Ирина

Реклама
ОГРН 304170125000105

Город'ОК

ул. Рабочая, 208
2-19-94
8-913-353-8858
8-923-265-5667

НАРУЖНАЯ РЕКЛАМА

ШИРОКОФОРМАТНАЯ ПЕЧАТЬ
LED, БЕГУЩИЕ СТРОКИ
www.gorodok17.ru
info@gorodok17.ru

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын
сиилбири, бижимелдерни
чайырлаар, тураскаалдарны
тургузар.

Хем ол чарыы,

Саянский переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494;

8-923-380-9494.

АДА-ИЕНИН СЕТКИЛ СӨН

Бо чоокку хүннерде бистиң хүндүлүг оглуvs
Валерьевич КАРА-ОЛДУН юбилейлиг төрүттүнгө
лур. Мугур санныг, ыдыктыг төрүттүнгө хүнүңер та-
чүрэвистиң ханызындан «Шын» солунну дамчышты-
байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер! Силе-
кол чүве кадыкшылды, чаагай чорукту, республиканы
бурунгаар хөгжүлдөзү дээш мога-шылап чок, дүн-
чымыштыг ажил-ижиңерге чаа-чаа чедишкенин,
Тиеллелгелер, чаныш-сыныш чок тура-сорук болгаш ба-
дуржулга Силерге эртенги хүнче магадылалды тургуз-

Ада-ие Валерий Хога

Анай Балчыровна КАРА-

Редакция газеты «Правда Тувы» ув-
ляет о готовности предоставить печ-
площадь в периодическом печатн-
издании «Правда Тувы» для прове-
предвыборной агитации на выбо-
18 сентября 2016 года.

Стоимость за 1 кв.см. — 10 руб.

Автономная некоммерческая организаци-
«Редакция газеты «Правда Тувы» УВЕДОМЛ-
о готовности предоставить услуги по изгото-
печатной продукции на выборах 18 сентября 2016
Печать на баннерном материале, фотобумаге, о-
бумаге (1 кв.м.) — 350 руб.

Брошюра, буклет до 10 страниц формата А5 — 1
1 экз. (без учета цветности, материала обложки).

Плакаты формата А1 — 1000 руб.

Листовки формата А4 — 2 руб. за 1 экз., А3 — 4 руб.

Адрес: 667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул.
ноармейская д.100, каб. 1,2.

Электронная почта: tuvkprf@mail.ru

Төөгүң коптар, төрелдерин тодар

Сүт-Хөл кожуунга чурттап чораан бистиң улуг өгбө-
Сал Шингирей, шолга ады Сарыг-Кадайның 5-ки салгал
төлү, төрзөн Тывавыстың тос кожууннарында чурттап
төрелдеривисти июль айның 15-16 хүннеринде Чада
Белдир-Шыкка кээп ужуражып, улам эки ук-төөгүвүстү коп
эки таныжып, билчип алырынча чалап тур бис.

Чыыш слет хевиринге болур. Ынчангаш майгыннарын
чыдар орун-дөжзөн, аш-чөмүн боттары харыылаар. Тө-
чыышка келирде, шупту ажы-төлүн эдертип алып, өг-
төөгүзүн бижи, демдегеп база чуруктарын ап алга
күзөңгич.

Силерни янзы-бүрү шаңналдыг маргылдаалар (бичи-
уруглар аразына спортчу эстафета, өг-бүлелер аразын
тырттары, мини-футбол, волейбол, хүреш), оюн-тоглаа (и-
дүнеки дискотека) база тыва кулча чыып алыры манап т-

Өг-бүледен дадывыр — 500 акша.

Харылзажыра 8-923-382-47-45 Любовь Дакар-о-

8-923-542-72-32 Майя Дакар-ооловна долгаар.

Дакар-оол Енз

Бопуяк Тас-ооловна Ондарларның аж

«Бел» аржааны чалап тур

Ыдыктыг Бай-Тайгавыстың баарындан үнүп чыдар эм-дом аржаанывыс «Бе-
дыштаныкчыларны эмненип, кадыкшылын быжыглап, дыштанып алырынча чала-

Аржаанга дыштанып келген улуска
өртектөр:

1. Улуг улуска — 350 руб.
2. 6 хардан 14 харга чедир уругларга — 175 руб.
3. 1-ги бөлүктүн инвалидтеринге — халас.
4. 2-ги бөлүктүн инвалидтеринге — 225 руб.
5. Күш-ажылдың хоочуннарына — 225 руб.
6. Студентилерге — 225 руб.
7. Изиг точкаларга шериг эрттиргеннерге — 225 руб.

8. Маадыр иелерге — 175 руб.

9. Өг хөлезини (1 хонукта) — 400 руб.

10. Бажың хөлезини (1 хонукта):

2 киж чурттаар өрээл — 600 руб.

3 киж чурттаар өрээл — 900 руб.

Дыштанып келирде, эргежок чугула шы

документилерин ап алгаш келирин сагын

чарлап тур.

Келиңер, дыштаныңар, эмнеди

Тел.: 89232643287, 896320838

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары
болгаш массалыг коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-тө бурткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполигра-
ге парлаан. (Кызыл, Ш-
болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг
риалдарның авторларыны
дары редакцияның туру-
дүүшпейн барып болур
тыгган саннары болгаш е-
фактылары, дыңнадылар
авторлар боттары харыыл-